

“Saf Aşkın Üstadı”: Ahmed Gazzâlî ve Tasavvuf Anlayışı

Halil BALTACI*

Özet

Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî'nin küçük kardeşi olan Ahmed Gazzâlî tasavvuf tarihi içinde gerek nazarî gerekse uygulamaya ait tasavvufî mirasın anlaşılması ve aktarılması bakımından önemli bir isimdir. O, tanınmış büyük tarikat silsilelerinde önemli bir halka, yazdığı eserlerle kendinden sonraki sûfilere tesir eden mühim bir simâdır. Bu makalede; eserlerinden hareketle ve genel hatlarıyla hayatı, eserleri, tasavvufî görüşleri ve hakkındaki tartışmalara değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ahmed Gazzâlî, Sevânih, aşk, İblîs.

“Master of Pure Love: Ahmed Ghazzali and his Understanding of Sufism”

Abstract

Ahmad al-Ghazzali the younger brother of Abu Hamid Muhammad al-Ghazzali is a prominent name in terms of both theory and practice regarding the understanding and transmission of the mystical heritage in the history of Sufism. He is an important ring in the chains (silsila) of the large and famous Sufi orders, and a significant person who has influenced the Sufis coming after him by his books. In this article his life in general, his works, mystical views, and the debates about him were discussed based on his works.

Key words: Ahmad al-Ghazzali, Sawaneh, love, Iblis.

Giriş

Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî'nin İslâm düşünce tarihindeki önemli mevkii, tasavvufun sistemleştirilmesine olan katkısı ve tasavvuf sahasındaki büyüklüğü,¹ tasavvuf alanının diğer bir önemli ismi küçük kardeşi Ahmed Gazzâlî'nin yeterince görünmesine engel olmuştur. Her ne kadar aşk, vecd ve cezbe yolunu benimseyen tasavvuf ehlerinden bir kısım kimseler onun tasavvuftaki yüksekliğini *İhyâ* müellifi Muhammed

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (halilbaltaci@gmail.com)

1 Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî'nin tasavvufî görüşleri ve tasavvufa olan katkısı için bk. Mehmet Demirci, *Gazzâlî'ye Göre Tasavvuf*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1984; Bedriye Reis, *Gazzâlî'de Mârifet-Ahlâk İlişkisi*, İstanbul: Emin Yay., 2011; Ekrem Demirli, “Gazzâlî ve Tasavvuf”, *Gazzâlî Konuşmaları*, İstanbul: Küre Yay., 2012, s. 253-293.

Gazzâlî'ye tercih etmişlerse de² gerek tasavvufun geçmiş dönemlerinde gerekse günümüzde Gazzâlî denince akla hemen Ebû Hâmid Muhammed gelmektedir. Ahmed Gazzâlî ise sadece ilgilileri tarafından bilinmekte, ülkemizde ise yeterince tanınmamaktadır.³ Aslında bu sadece bize has bir durum da değildir. Genelde İslâm ve İslâm düşüncesi özelde tasavvufla meşgul olan yabancı araştırmacı ve bilim adamları da Muhammed kadar Ahmed Gazzâlî'ye iltifat etmemiş, onu çalışmalarına konu edinmemişlerdir.⁴ Bu bağlamda İran'da Nasrullah Pürcevâdî ve Ahmed Mücâhid gibi bazı araştırmacıların ön ayak olduğu kayda değer bazı çalışmaların dışında hakkında önemli araştırmaların bulunmadığını söylemek durumundayız. Bu makalede Ahmed Gazzâlî'nin hayatı, eserlerinden hareketle tasavvufî görüşleri, bazı fikir ve ifadelerinden dolayı hakkında literatürde yapılan tartışmalar ve eserlerine genel hatlarıyla bir nebze olsun ışık tutulmaya çalışılmıştır.

I. Tarihî ve Tasavvufî Kişiliği İtibariyle Ahmed Gazzâlî: Hayatı, Tarîkatı, Te'lifâtı

1. Hayatı

Tam adı İmâm Mecdüddîn Ebu'l-Futûh Ahmed bin Muhammed bin Ahmed Gazzâlî⁵ et-Tüsî'dir. Künyesi Ebû'l-Futûh olup, Zeynüddîn, Mecdüddîn ve Şihâbüddîn gibi lâkaplarla tanınır. Babasının adı Muhammed'dir. Kaynaklarda kendisi hakkında kullanılan ifadelerden bazıları şunlardır: "Melikü'l-abdâl, sultânü't-tarîkat, şeyhü'l-meşâyih, Cüneyd-i

2 Süleyman Uludağ, "Ahmed Gazzâlî", *DİA*, II, 70. Bu hususta Seyyid Hüseyin Nasr'ın *Üç Müslüman Bilge* adlı eserinde Ahmed Gazzâlî'nin İran'da Ebû Hâmid'den daha ünlü ve bilinir olduğu hakkındaki ifadelerini hatırlatmak gerekir. Bk. Seyyid Hüseyin Nasr, *age*, trc. Ali Ünal, İstanbul: İnsan Yay., 1985, s. 101.

3 Görebildiğimiz kadarıyla Türkçede Süleyman Uludağ'ın Diyanet İslâm Ansiklopedisi için hazırladığı Ahmed Gazzâlî maddesi dışında akademik başka bir çalışma yapılmamıştır. Müellifin *Sevânih*, *et-Tecrid fî kelime'ti't-tevhid ve Risâletü't-tuyûr* adlı eserleri dilimize edilmiştir. Konuyla ilgili geniş bilgi için makalenin eserler bölümüne bakılabilir.

4 Muhammed Gazzâlî ile ilgili yapılan sadece doktora çalışmalarının yüze ulaştığı görülürken Ahmed Gazzâlî ile ilgili akademik olarak yapılan tek doktora çalışması bilebildiğimiz kadarıyla Joseph Edward Barbour Lumbard'ın 2003 yılında tamamladığı *Ahmad al-Ghazali (d. 517/1123 or 520/1126) and the Metaphysics of Love* adlı çalışmadır. Gazzâlî kardeşler konusunda yapılan doktora ve yüksek lisans çalışmalarının bir listesi için bk. <http://www.ghazali.org/site/dissert.htm>. (Erişim: 06.05.2013).

5 Nisbesi bazen doğduğu yere nisbetle (Gazâle) Gazâlî, bazen de babasının mesleği sebebiyle "yün eğirici, iplikçi" (Gazzâl) anlamında Gazzâlî şeklinde ifade edilmiştir. Konuyla alakalı bilgi için bk. Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 489.

sânî, Kurretu ‘ayn-ı Muhammed Mustafa’, sâhib-i kerâmât ve işârât, cemâlü’l-islâm.”⁶

Doğum tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Bu konudaki bilgilere ise daha çok büyük biraderi Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) doğum tarihi olan 450/1058 yılı üzerine yapılan yorumlardan ulaşılmıştır. Buna göre İmam Gazzâlî’den birkaç yaş küçük olduğu varsayıldığında 451-454/1059-1062 yılları arasında bir zaman diliminde doğduğu ifade edilmiştir.⁷ Kaynaklar doğum tarihi gibi doğum yeri hakkında da bilgi vermemektedir, fakat Muhammed Gazzâlî gibi Horasan şehirlerinden ve bugün İran sınırları içinde bulunan o dönemki adıyla Tûs, bugünkü adıyla Meşhed şehrinde doğmuştur.

Çocukluğu Tûs’da geçen Ahmed Gazzâlî’nin babası dokumacılıkla uğraşan Muhammed Gazzâlî’dir. İlme ve tasavvufa meyli olduğu anlaşılan baba Gazzâlî’nin, fakihler meclisine gidip de onları dinlediğinde kendisine fakih, vâizlerin sohbetlerine katıldığında ise kendisine vâiz olabilecek çocuklar vermesini Allah’tan niyaz ettiği nakledilir.⁸ Görünen o ki Allah onun bu duasına karşılık vermiş ona Muhammed gibi bir fakih, Ahmed gibi bir vâiz nasip etmiştir. Baba Muhammed Gazzâlî ölmeden önce yaşları henüz küçük olan evlatlarının bakım ve terbiyesini dostlarından birisi olan Ahmed Râzıkânî’ye (Râdikânî) emânet etmiştir.⁹ Her iki kardeşin de küçük yaşlardan itibaren medrese eğitim aldıkları ve ilim tahsil etme konusunda istekli oldukları anlaşılmaktadır.

Ahmed ve Muhammed Gazzâlî’nin Ahmed Râzıkânî’nin yanında ne kadar kaldıkları belli değildir. Ancak Muhammed Gazzâlî’nin ilim talebiyle

6 Çeşitli tarihî ve tasavvufî kaynaklar kendisi hakkında bilgiler vermektedir. Farsça eserlerini yayına hazırlayan İranlı araştırmacı Ahmed Mücâhid bütün bu isim, künye ve lakapların geçtiği hemen bütün eserleri çalışmasının başında anmaktadır. Bu eserler için bk. Ahmed Mücâhid, *Mecmua-i Âsâr-ı Fârîsiyy-i Ahmed-i Gazzâlî*, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1388, s. 1-4.

7 Mücâhid, *age*, s. 13.

8 Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi Sübki, *Tabakâtü’ş-şâfiyyeti’l-kübrâ*, tahk. Mahmûd Muhammed Tenâhi-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, 1992, [y.y], VI, 194. Şems-i Tebrîzî, Gazzâlî kardeşlerin bir erkek kardeşi daha olduğunu, ticaretle uğraşan ve zengin birisi olan bu üçüncü kardeşin adının Ömer olduğunu nakletmektedir. Şems-i Tebrîzî, *Makâlât*, trc. Osman Nuri Gençosman, İstanbul: Ataç Yay., 2013, s. 244. Kaynaklar ayrıca iki ya da üç kız kardeşlerinin de bulunduğunu nakletmektedirler. Mustafa Çağrıncı, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 490.

9 Sem’ânî, Ahmed Râzıkânî’nin sâlih, zâhid ve sûfi bir kimse olduğunu söyleyerek onu Şâfiî fukahâsi arasında gösterir. Bk. Mansur el-Mervezî Sem’ânî, *et-Tahbîr fi’l-mu’cemi’l-kebir*, tahk. Münîre Nâci Sâlim, Bağdat 1975, I, 174.

Tûs'tan ayrılarak önce Cürçân'a daha sonra da Nişabur'a gittiği bilinmektedir.¹⁰ Ahmed Gazzâlî'nin hayatının bu dönemi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak onun ya ağabeyi Muhammed'le beraber hareket ederek onunla birlikte seyahat ettiği ya da diğer kardeşleriyle birlikte Tûs'ta kalmış olabileceği ihtimal dâhilindedir. Yine de Ahmed'in Tûs'ta kalmış olma ihtimâli daha yüksektir. Fakat ister ağabeyiyle birlikte gitmiş isterse kardeşleriyle beraber Tûs'ta kalmış olsun, büyük Şâfiî fakihleri arasında gösterilip Muhammed Gazzâlî'nin Nizâmiye medreselerindeki görevini bıraktığında onun yerine bu işi deruhte etmesi, Ahmed Gazzâlî'nin gençlik yıllarından itibaren özellikle fıkıh alanında iyi bir eğitim sürecinden geçtiğini gösterir.¹¹

Ahmed Gazzâlî'nin zâhirî ilimlere dâir yaptığı çalışmalara ilâve olarak, babası ile ilk hocası Ahmed Râzîkânî'nin tesiriyle tasavvufa yöneldiği, seyr u sülûkü tercih edip riyâzât yaptığı görülmektedir. Eserlerinde terbiyesi altında yetiştiği hiçbir şeyhinin adını zikretmese de Şeyh Ebûbekr Nessâc et-Tûsî'nin (ö. 487/1094) onun şeyhi olduğu hakkında ittifak vardır.¹² Şeyh Ebûbekr Nessâc et-Tûsî aynı zamanda Muhammed Gazzâlî'nin de şeyhi olarak kabul edilir. Bu yıllarda fıkıh ve tasavvufu birlikte yürüten Ahmed Gazzâlî'nin, daha sonra başka şeyhlerle de irtibat kurduğu ve tamamıyla tasavvufa yöneldiği sonra da Bağdat'a gittiği anlaşılmaktadır.¹³ Tasavvufa intisap ettiği ilk dönemlerde insanlardan uzak olmayı, halvet ve uzleti tercih ederken, sonraki dönemlerde Horasan-Nişabur mektebinin karakteristik aşk, vecd ve cezbe tarîkini seçmiştir. Bu bağlamda kaleme aldığı *Sevânih* adlı eserindeki aşk, âşık ve mâşuk hakkındaki değerlendirmeleriyle tasavvufta aşkın metafizliğini ele alan ilk sûfi müellif olma özelliği taşımaktadır.

Mutasavvıfların pek çoğunda olduğu gibi Ahmed Gazzâlî de seyahatlerde bulunmuş, çeşitli beldeler gezmiştir. Tûs'tan ayrılıp Irak'a gittiği tarih belli değildir. Fakat hemen bütün kaynaklar Muhammed Gazzâlî'nin Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'ndeki görevi bıraktığında yerine kardeşinin ders verdiğini ifade etmektedirler ki Muhammed Gazzâlî'nin mânevî

10 Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490-491.

11 Mücâhid, *Mecmu'â-ı Âsâr-ı Fârsî*, s. 16.

12 Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns min hadarati'l-kuds - Evliyâ Menkabeleri*, trc. ve şerh. Lâmi'î Çelebi, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul: Mârifet Yay., 2008, s. 516.

13 Bu konuda Sübkî eserinde şöyle demektedir: "Meşâyihla sohbetinde bulundu, sonra sûfi tâifesi hakkında söz söyleme makamına erişinceye kadar halvet ve uzleti tercih etti. Sonra Irak'a gitti, insanların gönlü ona meylettirdi ve onu sevdiler." Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, VI, 194.

bir buhran içinde olması sebebiyle görevinden ayrıldığı tarih 488/1095 senesidir.¹⁴ Bağdat'ta bulunduğu esnada sadece medresede eğitim vermekle kalmamış önemli vaaz ve sohbetlerini yine bu dönemde burada gerçekleştirmiştir.¹⁵ Ağabeyi Muhammed Gazzâlî'nin 505/1111 senesinde vefâtı esnasında Tûs'ta olduğu, ağabeyinin ölümüyle ilgili verdiği bilgiler sebebiyle kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹⁶ *Sevânih* nüshalarından birisi Ahmed Gazzâlî'nin 508/1114 yılında Merağa ve Tebriz'de olduğunu göstermektedir.¹⁷ Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgilere göre 510/1116 yılında Âmid şehrinde dir.¹⁸ Bu tarihten sonra 515/1121 yılına kadar nerede olduğuyla ilgili bilgimiz yoktur, fakat 515/1121 senesinde Selçuklu sultanı Melikşah'ın Bağdat'ta vefât eden annesinin cenazesinde minbere çıktığına göre bu sene burada olmalıdır. Yine bu yıl içinde Hemedân'da olduğu ve önemli talebesi Aynü'l-kudat Hemedânî'nin kendisine intisap ettiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz.¹⁹ Bu vakitten sonra vefât ettiği 520/1126 yılına kadar Kazvîn'de halvete çekilip sükûneti tercih ettiği görülmektedir.

Ahmed Gazzâlî o dönem büyük İran şehirlerinden birisi olan Kazvîn'e yerleştikten sonra, *Tedvîn* müellifi Râfi'î el-Kazvînî, Alaüddevlle Simnânî ve Hamdullah Müstevfî gibi isimlere göre 517/1123, genel kabule göre ise 520/1126 yılında burada vefât etmiştir. Ahmed Gazzâlî'nin Kazvîn'de bulunan kabrinin, sünnî olduğu gerekçesiyle tahrip edildiği fakat daha sonra yeniden inşa edildiği dile getirilmektedir. Kabrinin bulunduğu mescidin adı önceleri “Mescid-i Ahmediyye” iken daha sonra “İmamzâde Ahmed” olarak değiştirilmiştir. Bugün Ahmed Gazzâlî'nin türbesinin de içinde bulunduğu bu mescidin adı “Mescid-i Şeyhü'l-İslâm”dır.²⁰

14 Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, tahk. Abdulhalîm Mahmûd, Mısır, [t.y.], s. 174. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, tahk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1993, XXXV, 126; Ali el-Yemânî Yafîî, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, tahk. Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1997, III, 171; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, tahk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dârü's-Sâdir, 1996, I, 97:

15 Ahmed Gazzâlî'nin tasavvufî görüşleri konusunda önemli bir kaynak olan *Mecâlis* adlı eseri, burada yaptığı vaaz ve sohbetlerden derlenerek hazırlanmıştır.

16 Mücâhid, *Mecmua'-i Âsâr-ı Fârsî* (Mukaddime), s. 20.

17 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih* (*Mecmua'-i Âsâr-ı Fârsî* içinde), s. 106, dipnot 27.

18 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941, I, 616.

19 Mücâhid, *Mecmua'-i Âsâr-ı Fârsî* (Mukaddime), s. 21.

20 Mücâhid, *Mecmua'-i Âsâr-ı Fârsî*, s. 148-152.

2. Tarikat Silsilesi, Mürîd ve Talebeleri

Tasavvufun müesseseleri olan tarikatların mânevî bir silsile ile Hz. Peygamber'e ulaşmaları o tarikatın meşrûiyet ve sıhhati açısından son derece önemlidir. Bütün sahîh tarikatler mânevî bir zincirle ya Hz. Ali (r.a.) ya da Hz. Ebûbekir vâsıtasıyla Hz. Muhammed'e (s.a.) ulaşmak durumundadır. Bu bağlamda Ahmed Gazzâlî, Hz. Peygamber'in (s.a.) mânevî mîrasını bir silsile zinciri ile kendisinden sonrakilere ulaştırma bakımından önemli bir halkadır. Şimdi kaynaklarda zikredilen silsileleri hakkında kısaca bilgi verelim.

Ahmed Gazzâlî'ye ulaşınca kadar kendi tarikat silsilesi şu şekildedir: Hasan Basrî, Habib Acemî, Ma'rûf Kerhî, Serî Sakatî, Cüneyd Bağdâdî, Ebû Ali Rudbârî, Ebû Ali Kâtib, Ebu'l-Kâsım Gürgânî (Kürregânî), Ebubekir Nessâc, Ahmed Gazzâlî. Onu kendisinden sonraki tarikatlara bağlayan iki önemli isim vardır. Bunlardan birisi Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî (ö. 563/1167) diğeri ise Saînüddîn Ebu'l-Fazl el-Bağdâdî'dir (ö. 550/1155-56). Bu iki mürîdi onu kendisinden sonraki gerek Şîî, gerekse Sünnî tarikatlara bağlayan önemli halkalardır. Ebu'l-Fazl Bağdâdî ile devam eden silsile Ahmed Gazzâlî'yi Şah Nimetullâh-ı Velî (ö. 832/1428-29) yoluyla Nimetullâhiye tarikatı²¹ ile Ekberîyye ve Şâzîliyye tarikatına bağlar. Fakat Gazzâlî'yi büyük sünnî tarikatlara bağlayan asıl önemli halka Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî'dir. Gazzâlî Sühreverdî yoluyla; Sühreverdîyye, Kübreviyye, Mevlevîyye, Halvetîyye, Desûkiyye, Zeyniyye gibi tasavvuf tarihinin büyük tarikatlarına mânevî yolla tesir etmiştir. Ahmed Gazzâlî'nin silsilesi içinde bulunduğu tarikatların bazıları şu şekildedir:

Sühreverdîyye: Cüneyd-i Bağdâdî'den sonra şu şekilde devam eder; Ebû Ali Rudbârî, Ebû Osman Mağribî, Ebû'l-Kâsım Gürgânî, Ebû Bekir Nessâc, Ahmed Gazzâlî, Ebû'n-Necîb Sühreverdî, Şeyh Şihabüddîn Sühreverdî. Bu kol Ali Buzguş, Abdussamed Natanzî yoluyla bir taraftan İbrahim Desûkî (Desûkiyye), diğeri bir kol ise Zeyniyye'nin pîri Zeyneddîn Hâfî'ye ulaşır.²² Kübreviyye silsilesi, Ebûbekir Nessâc, Ahmed Gazzâlî, Ebû'n-Necîb Sühreverdî, Ammâr Yâsir Bitlîsî, Necmüddîn-i Kübrâ şeklinde de-

21 Şah Nimetullâh-ı Velî, *Dîvan*'ındaki bir şiirinde tarikat silsilesindeki şeyhlerini şöyle zikretmektedir: "Ahmed Gazzâlî, Ebu'l-Fazl Bağdâdî, Ebu'l-Berekât Bağdâdî, Ebu's-Suûd (Endülüsî), Ebû Medyen (Mağribî), Ebu'l-Fütûh Sa'id, Kemâl Küfî, Abdullah Ya'fî." *Dîvan-ı Şâh Ni'metullah*, Tahran: Müessesese-i İntişârât-ı Nigâh, 1391, s. 583.

22 Câmî, *Nefahât*, s. 673.

vam etmektedir. Yine kaynaklarda Necmeddîn-i Kübrâ'nın şeyhlerinden Ruzbihân Mısırî'nin Ahmed Gazzâlî'nin ashabından olduğuna dair bilgiler mevcuttur.²³

Mevleviyye tarikatında bir kol Necmeddîn-i Kübrâ, Bahâ Veled, Muhakkık Burhâneddîn Tirmizî ve Mevlânâ Celâleddîn ile devam ederken diğer bir kol ise Kutbeddîn Ebherî, Rükneddîn Sücâsî, Şems-i Tebrîzî, Mevlânâ Celâleddîn şeklinde devam etmiştir.²⁴ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen Ekberîyye Tarikatının silsilesinin bir halkası da yine Ahmed Gazzâlî'dir. Buna göre silsile İbnü'l-Arabî'ye kadar şu şekilde gelmektedir: Cüneyd Bağdâdî, Ebû Ali Rudbârî, Ebû Ali Kâtib, Ebu'l-Kâsım Gürgânî, Ebubekir Nessâc, Ahmed Gazzâlî, Ebu'l-Fazl Bağdâdî, Ebu'l-Berekât Ali el-Bagdâdî, Ebû Ya'zâ el-Mağribî, Ebû Saîd el-Mağribî, Ebu Medyen el-Mağribî, Şeyhü'l-Ekber Muhyiddîn İbnü'l-Arabî.²⁵ Bu silsile bazı farklı isimlerle aynı zamanda Şâzeliyye tarikatının kurucusu Ebu'l-Hasan Ali eş-Şâzeli'ye de ulaşmaktadır. Ahmed Gazzâlî'nin Ebu'n-Necîb Ziyâüddîn Sühreverdi yoluyla Halvetiyye silsilesinde yer alması da bu tarikat mensupları tarafından muteber kabul edilmiştir.²⁶ Ahmed Gazzâlî'nin sadece büyük tarikat silsilelerindeki yerini gösteren bu bilgiler derinlemesine araştırmalarla genişletildiğinde onun hemen bütün tarikatlarla bir şekilde tesir ettiğini ortaya koyacaktır.

Ebûbekir Nessâc'ın vefâtından kendi vefât tarihi olan 520/1126 yılına kadar yaklaşık otuz üç sene irşad görevi yerine getirdiği ve önemli talebeler yetiştirdiği anlaşılan Ahmed Gazzâlî, yaşadığı dönemde çok yer gezmiş, vaaz ve sohbetlerinden pek çok kimse istifâde etmiştir. Bununla beraber kaynaklarda kendisinin mürid ve talebelerinden de bahsedilmektedir. Baktığımızda onun en önemli talebesinin “Aynü'l-kudat” lakabıyla meşhur olan Abdullah b. Muhammed Meyâncî Hemedânî olduğunu görmekteyiz. Gazzâlî'nin en seçkin talebesi olup h. 525/1131 senesinde şehid edilmiştir. Aynü'l-kudat eserlerinde şeyhinin ismini anmakta, ondan nakiller yap-

23 Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevilik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), DEÜS-BE, 2009, s. 86.

24 Ahmed Mücâhid, *Mecmua'-i Âsâr-ı Fârsî* (Eserin sonunda Ahmed Gazzâlî'nin tarikat silsilesini gösteren müstakil silsile şemasından istifade edilmiştir.)

25 Sâdık Vicdânî, *Tarikatlar ve Silsileleri - Tomâr-ı Turûk-i 'Alîyye*, haz. İrfan Gündüz, İstanbul: Enderûn Kitabevi, 1995, s. 124-125.

26 Vicdânî, *age*, s. 163.

maktadır.²⁷ Aynü'l-kudat ile Gazzâlî arasında mektup yoluyla yazışmaların olduğunu da ifade etmek gerekir.²⁸

Kaynaklarda Gazzâlî'nin bir diğer önemli talebesi olarak Fars şiirinin büyük şâir ve âriflerinden Hakîm Senâî Gaznevî'nin adı zikredilir. *Tarâiku'l-hakâik* adlı eserde Hakîm Senâî (ö. 535/1141) Aynü'l-kudat ile birlikte Gazzâlî'nin talebesi olarak gösterilmiştir.²⁹ Senâî'nin Ahmed Gazzâlî'nin talebesi olma ihtimâli tarihî bakımdan mümkün görünse de bu bilgiyi destekleyen başka bir kaynak tespit edemedik. Bu sebeple bu rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerekir.³⁰ Onun bir diğer talebesi Ebu'l-Fazl el-Bağdâdî'dir (ö. 550/1155-56). Kendisini sonraki pek çok tarîkata bağlayan silsilede yer alan bu zâtın ismi *Sevânih*'te zikredilmiştir.³¹ Başka bir talebesi olarak *Gureru'l-hikem ve dürerü'l-kilem* adlı eserin müellifi Şeyh Abdulvâhid Âmidî et-Temîmî (ö. 550/1155-56) gösterilir.³² Ahmed Gazzâlî'nin talebesi olarak zikredilen bir diğer isim İbnü'l-Bezrî Cezerî olarak bilinen Ebu'l-Kâsım Ömer b. Muhammed'dir (ö. 560/ 1164-65). Şâfii fakihlerinin büyüklerinden olan bu zât Bağdat'ta hem Muhammed hem de Ahmed Gazzâlî'den ders okumuştur. Ahmed Gazzâlî'nin bir diğer önemli talebesi ise Sühreverdî tarikatının müessisi Züyâüddîn Ebû Necîb Abdulkâhir b. Abdullah Sühreverdî (ö. 563/1167)'dir.³³ Kübrevî, Sühreverdî ve Mevlevî tarikatlerini Ahmed Gazzâlî'ye Ebû Necîb Sühreverdî bağlamaktadır. Bu

27 Aynü'l-kudat Hemedânî, *Zübdetü'l-hakâik*, tash. Afif Useyrân, trc. Mehdi Tedeeyyün, Tahran 1389, s. 6-7, 72; a. mlf., *Temhidât*, tahk. Afif Useyrân, Tahran 1370, s. 280-281; a. mlf., *Nâme-hây-ı Aynü'l-kudat Hemedânî*, tahk. Ali Nâki Münzevî-Afif Useyrân, Tahran 1387, II, 51-52.

28 Yazışmalarla ilgili geniş bilgi için müellifin eserleri bölümüne bakılabilir.

29 Ahmed Mücâhid, *Mecmu'a-i Âsâr-ı Fârsî* (Mukaddime), s. 28.

30 Benzer şekilde Senâî'nin Hâce Yusuf Hemedânî'nin müridi olarak da gösterilmesine rağmen eserlerinde dönemin âlim ve kadıları hakkında övgü dolu ifadeler kullanmasına rağmen Yusuf Hemedânî'den hiçbir şekilde bahsetmemesi bu bilgiyi de şüpheli hale getirmektedir. Abdülhüseyn Zerrînküb onun hiçbir tarikat ve silsileye dâhil olmayan kalender-meşreb bir sûfi-şâir olduğunu söylemektedir. Abdülhüseyn Zerrînküb, *Custücü der Tasavvuf-i İrân*, Tahran: Müesses-e İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1390, s. 242-243.

31 Ahmed Gazzâlî eserin yazılış sebebi konusunda "Sâinüddîn" adlı bir dostunun isteğini dile getirmektedir. Bk. Gazzâlî, *Sevânih*, (*Mecmu'a-i Âsâr-ı Fârsî* içinde), s. 106. Bazı çalışmalarda Ebu'l-Fazl Bağdâdî'nin tam ismi Ebu'l-Fazl Sâin b. Abdullah Sûfi Bağdâdî ve Ebu'l-Fazl Sâinüddîn b. Abdullah Sûfi Bağdâdî şeklinde aktarılmıştır ki bu bilgilerden "Sâinüddîn" şeklinde zikredilen kişinin Ebu'l-Fazl Bağdâdî olduğu anlaşılıyor. Geniş bilgi için bk. Mücâhid, *age*, s. 28; Behrüz Sâhib İhtiyârî, "Nakdi ber Mecmu'a-i âsâr-ı Fârisiyy-i Ahmed-i Gazzâlî", *Keyhân-ı Endişe: Mecmu'a-ı Felsefe, Kelâm vü İrfân*, sayı: 43, 1371, s. 158- 164.

32 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1200.

33 Süleyman Gökbulut, "Ebu'n-Necîb Ziyâüddin es-Sühreverdî ve Âdâbü'l-Mürîdîn Adlı Eseri", *DEÜİFD*, XXVIII, 2008, s. 137.

isimler dışında hicri altıncı asrın âriflerinden Necmeddîn-i Kübrâ'nın şeyhi Ruzbihan Mısrî ve önemli Şii muhaddislerinden Ali bin Şehrâşub Sarevî Mâzenderânî (ö. 588/1193) de Ahmed Gazzâlî'den feyz alan kişiler arasında gösterilmektedir.³⁴ Ahmed Gazzâlî'nin talebeleri arasında büyük fakihlerin bulunması ve ağabeyi Ebû Hâmid'in ayrılmasından sonra Nizâmiye Medresesi'nde onun görevini üstlenmesi onun tasavvufun haricinde, başta fıkıh olmak üzere diğer ilimlere de vakıf olduğunu göstermektedir. Kaynaklarda kendisinden bahsedilirken çok yerde “Şâfiî fakîhi” olarak tanıtılmaktadır.³⁵

Ahmed Gazzâlî hem yaşadığı dönemde hem de sonraki dönem sûfilerine tesir etmiş önemli bir mutasavvıftır. Tesir bakımından herhalde en önce zikredilmesi gereken isim ağabeyi Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî olmalıdır. Çünkü diğer İslâmî ilimlerin de önde gelen âlimlerinden olan ve büyük eserler veren İmam Gazzâlî'nin tamamen tasavvufa yönelmesinde kardeşi Ahmed'in büyük katkısı olsa gerektir.³⁶ Murtezâ Zebîdî (ö. 1205/1790) *İthâfû's-sâde* adlı *İhyâ ulûm* şerhinde bu konuya dair şöyle bir bilgi aktarmaktadır:

“Sonra Bağdat'a döndü ve orada vaaz meclisi kurdu. Sonra ehl-i hakîkatin sözlerini dile getirip, *İhyâ* kitabını anlattı. Bazı mecmualarda gördüm ki onun seyahatinin ve zühde yönelmesinin sebebi bir gün insanlara vaaz ederken kardeşi Ahmed'in gelmesi ve kendisine şu beyitleri okumasıydı: 'Yavaşken onlara yardım ettin, fakat hızlandıklarında gayretleriyle seni geride bıraktılar. Kendin hidâyete ulaşmamışken başkalarına hidâyet etmeye çalışıyorsun, kendin öğüt almazken başkalarına öğüt veriyorsun. Ey bileyici taş, daha ne zamana kadar demiri keskinleştirecek fakat kendin kesmeyeceksin.' Bu sözler onun dünya alakalarını terk etmesine sebep oldu.”³⁷

Bu arada İmam Gazzâlî'nin de kardeşi Ahmed Gazzâlî üzerinde tesiri

34 Mücâhid, *Mecmuâ'-i âsâr-ı Fârisî* (Mukaddime), s. 28-29. Bu isimler dışında Aynü'l-Kudat Hemedânî'nin eserinde şeyhi olarak zikrettiği Şeyh Bereke Hemedânî ile Ahmed Kâtîbî Belhî'nin de müridleri arasında bulunduğunu söyleyenler vardır. Bk. Behrûz Sâhib İhtiyârî, *agm*, s. 160.

35 İbnü's-Salâh Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, tahk. Muhyiddîn Ali Necîb, Beyrut 1992, I, 397; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 216.

36 Ebû Hâmid Gazzâlî'nin tasavvufa yönelmesinde kardeşi Ahmed'in etkisi olduğunu dile getiren müelliflerden birisi Kemâleddîn Hüseyin Harezmi (ö. 1436)'dir. *Cevâhirü'l-esrâr* adlı eserinde Muhammed Gazzâlî'nin Hakk'ın mârifeti, sülûk yoluna meylinin kardeşinin yoluna tabi olmakla gerçekleştiğini yazmaktadır. Henry Corbin de Ahmed Gazzâlî'nin ağabeyi Muhammed üzerinde tesiri olduğunu zikretmektedir. Geniş bilgi için bk. Mücâhid, *Mecmuâ'-i Âsâr-ı Fârisî* (Mukaddime), s. 27.

37 Murtezâ Zebîdî, *İthâfû's-sâdeti'l-muttakîn bi-şerhi İhyai ulûmi'd-dîn*, Mısır [t.y.], I, 8.

olduğundan bahsetmek mümkündür. Ahmed Gazzâlî'nin ismi geçen talebelerinden başka, tasavvufun çeşitli konularında kendisinden sonra gelen sûfî müellifleri etkilediğini dile getirdik, bunlar içinde özellikle *Risâletü't-Tayr* ile Ferîdüddîn Attâr'a, *Sevânih* ile Şeyh Fahreddîn-i Irâkî'ye, yine bazı konularda Ruzbihân Baklî, Evhâdüddîn-i Kirmânî, Necmeddîn-i Dâye, Mevlânâ Celaleddîn, İzzeddîn Mahmûd Kâşânî ve Sa'dî-i Şîrâzî gibi isimlere tesir etmiştir. Bu sûfî müellifler, kaleme aldıkları eserlerinde kendisinden iktibaslarda bulunmuş onu metheden ifadeler kullanmışlardır. Bunun yanı sıra tasavvuf silsilelerindeki konumu sebebiyle tasavvufî mîrâsın sonraki nesillere ulaştırılması, hankâh hayatı ve uygulamaları, yazdığı eserler ve özellikle tasavvufun aşk boyutuyla alakalı dile getirdiği ifadelerle tasavvufun hem pratik hem de nazariyatına tesir ettiği tartışılmazdır.³⁸

3. Eserleri

Ahmed Gazzâlî Arapça ve Farsçayı iyi kullanan, her iki dilde eser veren sûfî müellifler arasındadır. Aşağıda Arapça-Farsça ayırımı yapılmaksızın öncelikle Gazzâlî'ye âidiyeti kesin olarak tesbit edilen eserler üzerinde durulacak, daha sonra da kendisine nisbet edilen eserler hakkında kısaca bilgi verilecektir.

a. Sevânih

Ahmed Gazzâlî'nin en meşhûr ve en önemli eseridir. Farsça kaleme alınan eser, kaynaklarda *Sevânihü'l-uşşâk* olarak da geçer. Aşk konusunda yazılmış Farsça eserlerin ilkidir. Bu eseri Sâinüddîn adlı bir dostunun aşkın anlamına dair bir eser yazmasını istemesi üzerine kaleme aldığı ifade etmektedir.³⁹ Eser bir dibâce ve yetmiş beş kısa fasıldan oluşmaktadır. Gazzâlî'nin bu eserinde ilâhî ya da beşerî bir aşk anlatılmamıştır, bu eserde dile getirilen bizzat "aşk" mefhumunun kendisidir. Buna bağlı olarak aşkın mâhiyeti ve hakîkati, âşık ve mâşukun halleridir.⁴⁰ Başka bir ifadeyle bu eserin konusu aşkın metafiziğidir. Nesir olarak kaleme alınmasına rağmen esere şiirsel bir söyleyiş hâkimdir. Ayrıca müellif eser boyunca yer yer hem kendisine ait olan hem de kendinden öncekilerden iktibas ettiği şiirlerde yer vermiştir. Risâlede cümleler oldukça kısa ve çarpıcı, söyleyiş vecîz,

38 Geniş bilgi için bk. Nasrullah Pürcevâdî, "Ahmed Gazzâlî", *Âşinâyân-ı Reh-i Aşk* içinde, haz. Muhammed Rıza İsfendiyâr, Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1384, s. 186-187.

39 Gazzâlî, *Sevânih* (*Mecmu'a-i Âsâr-ı Fârsî* içinde), s. 105-106.

40 Gazzâlî, *Sevânih*, s. 96.

anlam çok defa kapalıdır. Kaldı ki Gazzâlî eserinde “kelâmımız sadece bir işârettir”⁴¹ sözüyle bu kapalı ve sembolik dile bizzat kendisi dikkat çekmiştir.

Eseri, muhtevâ olarak Mâide Sûresi’nin; “يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ / Allah onları sever, onlar da Allah’ı sever” meâlindeki 54. âyetinin geniş bir açıklaması olarak kabul etmek mümkündür. Zâten risâlenin hemen başlangıcında zikredilen âyetin bu kısmı sonraki bölümlerde de yer yer dile getirilmiştir. Gazzâlî her ne kadar aşkın ifade edilmezliğini ve bu konudaki büyük zorluğu dile getirmişse de risâle boyunca âyetin ışığında aşkın hakîkati, âşıklar, mâşuk yolunda âşğın katlandığı sıkıntılar, aşk derdi ve bu derdin herkese verilmemiş olduğu gerçeği, aşk-melâmet ilişkisi, aşkın hüsn ve cemâl ile olan irtibatı üzerinde durmuştur. Âşık ve mâşukun sıfatları, mâşukun âşık üzerindeki mutlak hâkimiyeti, tekebbür ve mezellet, aşk ve ayrılık, aşk ve kıskançlık eserin temel konularıdır. Eserde aşk-vuslat ilişkisini ateş-pervâne sembolüyle dile getirdiği bölümler fenâ anlayışını anlama bakımından ayrıca kayda değerdir. Gazzâlî’nin bu eserinde göze çarpan bir diğer husus, daha sonra tasavvuf ve İslâm Edebiyatı’nın önemli sembollerinden, tasavvufî hakikatlerin ifadesi konusunda sıkça kullanılacak olan zülf, had, hal, kad, dîde, ebru ve gamze gibi sembollerden bahsedilmiş olmasıdır.

Ahmed Gazzâlî’den bahsedilen her yerde kendisiyle zikredilen *Sevânih* ilk dönemlerden itibaren dikkat çekmiş sonraki sûfî müelliflere hem muhtevâ hem de şekli açıdan tesir etmiştir. Bunlar içinde Fahreddîn-i Irâkî’nin *Lemaât*’ı,⁴² hem Aynü’l-kudât Hemedânî hem de Abdurrahmân Câmî’ye nisbet edilen *Levâiyih* ve Sa’dî-i Şîrâzî’nin *Gülistân*’ı zikre değer eserlerdir.⁴³ Eserin sonraki dönemlerde şerhleri de yapılmıştır. *Sevânih*’in kütüphanelerde yazma olarak bulunan şerhleri üzerine çalışma yaparak onları bir araya getiren İranlı araştırmacı Ahmed Mücâhid hazırladığı eserde beş şerhi tanıtıp metinlerini yayınlamıştır. Buna göre *Sevânih*’in en

41 Gazzâlî, *Sevânih*, s. 107.

42 Fahreddîn-i Irakî bu konuda eserinde şöyle demektedir: “Her ne kadar anlama ve açıklama gücü, aşkın mertebelerinin celâl otağını kuşatmakta yetersiz; keşf ve iyân gözü onun hakîkatinin cemâlini seyretmede âciz ise de aşkın mertebelerinin izahına dâir Ahmed Gazzâlî’nin *Sevânih* adlı eseri tarzında dönemin diliyle, her âşıka mâşûkunu gösterecek bir ayna olması bakımından birkaç kelime yazılacaktır.” Irakî, *Lemaât Aşk Metafizigi*, haz. Ercan Alkan, İstanbul: Hayy Kitap, 2012, s. 87. Geniş bilgi için ayrıca bk. Fahreddîn-i Irakî, *Lemaât - Aşka ve Âşıklara Dair*, trc. ve şerh Ahmed Avni Konuk, haz. Ercan Alkan, İstanbul: İlkhaf Yay., 2011.

43 Ahmed Mücâhid, *Mecmuâ’-i Âsâr-ı Fârsî*, s. 89.

meşhur şerhi İzzeddin Mahmûd Kâşânî (ö. 735/1334) tarafından manzum olarak kaleme alınan *Künûzu'l-esrâr ve rumûzu'l-ahrâr* adlı eserdir. Daha sonra Hüseyin Nâgûrî'nin (ö. 901/1495), hicri 12. asırda yaşamış olan Çeştiyye müntesiplerinden Muhammed Çeştî'nin (ö. ?) aynı ada sahip *Şerh-i Sevânih* ve yine Çeştî şeyhlerinden Nizâmüddin Thâniseri'nin (ö. 1035/1625-26) *Bahru't-tasavvuf* adlı şerhleri vardır. Mücâhid eserinde yine hicri IX. asırda yapılmış şârihi belli olmayan bir şerhe de yer vermiştir.⁴⁴ Eserin dünyanın değişik kütüphanelerinde onlarca yazma nüshası bulunmaktadır. İlk defa altı farklı nüsha esas alınarak Alman müsteşrik Helmut Ritter tarafından 1942 yılında İstanbul'da neşredilen *Sevânih*'in bugün değişik tarihlerde farklı kimseler tarafından yapılmış sekiz ayrı neşri vardır. Eser Richard Gramlich tarafından 1976 yılında açıklamalı bir şekilde Almancaya, Nasrullah Pürcevâdî tarafından 1986 yılında İngilizceye, Turan Koç ve M. Çetinkaya tarafından *Aşkın Halleri* adıyla 2004 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir.

b. Mecâlis

Ahmed Gazzâlî'nin Bağdat'ta bulunduğu sırada verdiği vaazlar ve sohbetlerinin bir araya getirilmesi sûretiyle meydana gelen küçük hacimli Arapça eserdir. İlk dönemlerden itibaren bilinen ve içinde geçen bazı ifadelerden dolayı Gazzâlî'nin tenkit edilmesine sebep olan bu eserin Gazzâlî'nin kaleminden çıkmadığı, mürid ya da talebelerinin, verdiği vaazlar ya da yaptığı sohbetlerin kaydedilmesi suretiyle meydana getirildiği anlaşılmaktadır. Fakat eserdeki ifadelerin anlam bakımından tamamının Ahmed Gazzâlî'ye ait olduğu konusunda mutabakat vardır.⁴⁵ Araştırmacılar *Mecâlis*'in tek nüshasının Dublin'de bulunan Chester Beatty kütüphanesinde 3682/2 numarada bulunduğunu söylemektedirler.⁴⁶

Mecâlis, vaaz ve sohbetlerden derlenerek yazıldığı için sistematik bir görüntü arz etmemektedir. Bununla birlikte coşkulu bir üslûbun hâkim olduğu bu eser tasavvufun hem uygulama hem de nazarî taraflarına işaret

44 Şerhler hakkında bilgi için bk. İzzeddin Mahmûd Kâşânî ve diğerleri, *Şurûh-i Sevânihü'l-Uşşâk*, tahk. Ahmed Mücâhid, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1388, s. 3-362; Ahmed Mücâhid, *Mukaddime-i Sevânih*, (*Mecmua'-i âsâr-ı Fârisî* içinde), s. 101-103.

45 Ahmed Mücâhid, *Mecâlis* (Mukaddime), s. 2-8; Pürcevâdî, "Ahmed Gazzâlî", *Âşinâyân-ı Reh-i Aşk* içinde, s. 180; a. mlf., "Mecâlis-i Ahmed Gazzâlî bâ Huzûr-i Yûsuf Süfî", *Maârif*, sayı: 55, 1381, s. 3-11.

46 Mücâhid, *Mecâlis* (Mukaddime), s. 2; Pürcevâdî, "Mecâlis-i Ahmed Gazzâlî bâ Huzûr-i Yûsuf Süfî", s. 5.

etmiş olması sebebiyle Ahmed Gazzâlî'nin tasavvufa dâir pek çok konudaki görüşlerini tanımak bakımından son derece önemlidir. Eserde ibadetlerde ihlâslı olma ve ibadetlerin derûnî anlamları sık işlenen konular arasındadır. *Mecâlis*'in önemli bir bölümü kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Eserde, zikredilen görüşlerin âyet, hadîs ve peygamber kıssalarıyla güçlendirme gayreti göze çarpmaktadır. Ahmed Gazzâlî'nin tasavvuf anlayışını ele aldığımız bölümde önemli bir kısma işaret ettiğimiz için tekrara düşmemek adına burada eserin konuları hakkında detaylı bilgi vermeyeceğiz. Eser Ahmed Mücâhid tarafından tahkik edilerek notlandırılmış, Farsça'ya çevrilerek hş.1389/m. 2011 yılında Tahran'da neşredilmiştir.

c. et-Tecrîd fî kelimeti't-tevhîd

Ahmed Gazzâlî'nin Arapça kaleme aldığı küçük hacmine rağmen önemli eserlerinden birisidir. Tevhîd konusuna müellifin irfânî bir tarzla yaklaşımını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kelime-i tevhîdin bir kaleye benzetilip bu kaleye sığınan kimselerin kurtulacağına dair peygamber müjdesinin açıklaması olmak üzere kaleme alınmıştır. Kâinata tevhîdden başka bir hakikat olmadığına işaret eden bu risâle, diğer eserlerinde olduğu gibi kısa bölümler ve coşkulu söyleyiş tarzı ile Gazzâlî'nin üslûbuna uygundur. Gazzâlî “Lâ ilâhe illallâh” sözünü çeşitli vecheleriyle ele almış, âlemde kelime-i tevhîdin hakikatinden hiçbir varlığın hâlî olmadığına vurgu yapmıştır. Öyle ki âlemin var olup varlığını devam ettirmesi kelime-i tevhîd ile gerçekleşmektedir. Eserde kalp, ruh, sır gibi insanın derûnî latifelerine vurgu yapılmakta kelime-i tevhîd ile ilişkisine dikkat çekilmektedir. Yine Kelime-i tevhîdi “nefy” ve “isbat” çerçevesinde ele alan Gazzâlî, nefyi “âlem-i adl”, isbâtı ise “âlem-i fazl”a nisbet etmekte, Eş'arî geleneğe nisbetini ortaya koymaktadır. Müellifin iman konusunda, insanları mertebeler hâlinde ele alarak incelemesi risâlenin dikkat çekici taraflarından birisidir.

et-Tecrîd fî kelimeti't-tevhîd'i yayına hazırlayan Ahmed Mücâhid farklı isimler altında doksan beş nüshanın bulunduğu kütüphaneyi zikretmiştir.⁴⁷ Risâleye şerhler yazılmış olup, Edirne Müftüsü Muhammed Fevzî tarafından *et-Tefrîd fî tercemeti't-tecrîd* adlı tercümesi eserin bir nevi şerhi olarak da değerlendirilebilir.⁴⁸ Risâle; *et-Tecrîd fî ilmi't-tevhîd*, *et-Tecrîd*

47 Gazzâlî, *et-Tecrîd* (Muhakikin önsözü), s. 15-20.

48 Bu eser yine Mustafa Özdamar tarafından *Ahmed Gazzâlî ve Tevhîdde Tecrid* adıyla İstanbul'da 1997 yılında neşredilmiştir.

*fî ma'rifeti kelimetî't-tevhîd, el-Hisnû'l-ekber, el-Hisnu'l-hasîn, Hadîsü Lâ İlâhe İlallâh, er-Risâletü't-tevhîd*⁴⁹ gibi isimlerle de bilinmektedir. Eser bazı kaynaklarda Muhammed Gazzâlî'ye de nisbet edilmektedir. Fakat eserin yazma kayıtları daha çok Ahmed Gazzâlî adına kayıtlı olup, daha da önemlisi risâlenin dil ve üslûbunun özellikleri diğer eserleriyle benzer olduğundan bu risâlenin Ahmed Gazzâlî'ye ait olduğunu söylemek mümkündür.

Risâletü't-tuyûr/tayr

Kuşlar risâlesi (Dâstân-ı Murğân) geleneği içinde önemli bir risâledir. Risâle Farsça kaleme alınmış olup, Arapça tercümesi küçük farklılıklar içermekte ve bu tercüme kaynaklarda genellikle Ebû Hamîd Muhammed Gazzâlî'ye nisbet edilmektedir.⁵⁰ Eser Ahmed Gazzâlî'nin üslûbuna uygun olarak nesir şiir karışık bir şekilde kaleme alınmıştır ve bu yönüyle *Sevânih'e* benzemektedir. Bu eser, kendilerine bir padişah bulmak maksadıyla kuşlar padişahı Sîmurğa ulaşmak için kuşların yolculuklarını konu edinir. Bu oldukça uzun, pek çok tehlike içeren zorlu bir yolculuktur. Fakat bütün tehlike ve engelleri geçen kuşlar sonunda yuvası bir adada olan Sîmurğa ulaşır ve huzuruna çıkarlar. Eser sembolik olarak kuşların hikâyesi ise de, gerçekte bu geçici gölgeler dünyasında aslı vatanından uzak kalmış, semâvî ikâmetgâhlarında asıllarını özleyen tüm varlıkların Huzûr-i İlâhîye doğru uçmalarını anlatır. Yine kuşların hikâyesi, Mâşûk-i İlâhî'nin huzûruna varmak için duydukları özlem, seyr u sülûktan başka bir şey olmayan seferde karşılaştıkları zorluklar ve nihayet menzile ulaşmaları konusunda ruhların hikâyesinden başka bir şey değildir.⁵¹ Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Mantiku't-tayr* eserine kaynaklık eden bu risâlenin konusu Attâr'ın eseriyle aynıdır. Fakat Attâr'ın *Mantiku't-tayr*'ndeki görkemli finalin bu eserde bulunmadığını da ifade etmek gerekir. Risâle Türkçeye de tercüme edilmiştir.⁵²

49 Bu risâle Ahmed Gazzâlî'ye hiç değinilmeksizin Muhammed Gazzâlî'ye ait olduğu bilgisiyle Türkçeye tercüme edilmiştir. Muhammed Gazzâlî, *Tevhîd Risâlesi (er-Risâletü't-tevhîd)*, trc. Serkan Özburun-Yûsuf Özkan Özburun İstanbul: Semerkand Yay., 2004.

50 Eserin Ahmed Gazzâlî'ye ait olduğuna dair bilgiler hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed Gazzâlî, *Risâletü't-tuyûr, (Mecmu'a-i Âsâr-ı Fârsî* içinde muhakkik'in mukaddimesi), s. 69-70.

51 Seyyid Hüseyin Nasr, "Kuşların Vahdete Uçuşu Attâr'ın Mantiku't-Tayr Üzerine Düşünceler", trc. İbrahim Kalın, *İslam Felsefesi'nde Sembolik Hikâyeler 1* içinde, İstanbul: İnsan Yay., 1997, s. 229-230.

52 Ahmed Gazzâlî, *Risâletü't-tuyûr İslam Felsefesi'nde Sembolik Hikâyeler 1* içinde, trc. Derya Örs, s. 193-200.

d. Risâle-i Ayniyye ve Nâmehâ-yı Ahmed-i Gazzâlî

Ahmed Gazzâlî'nin talebelerine özellikle de Aynü'l-kudat Hemedânî'ye yazdığı mektuplardan meydana gelen eseridir.⁵³ Mektupların yazılış amacı mürid/mürîdlerin irşâd ve terbiyesidir. Mektuplar Arapça Farsça karışık şekilde yazılmıştır. İbadetler, bazı tasavvufi kavramlar, dinî ve ahlâkî tavsiyeler, ilim-amel birlikteliği ve ölüm gerçeği başta gelen konulardır. Mektuplarda önceki mutasavvıfların sözleri ve ibret verici menkıbelerine de yer verilmiştir. *Risâle-i Ayniyye*'nin çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur. *Nâmehâ* ise mektuplardan oluşmasına rağmen *Risâle-i Ayniyye*'den farklıdır. Bu mektuplar Aynü'l-kudat Hemedânî'nin şeyhine yazdığı mektup ve bu mektupta dile getirdiği beş soruya mukabil Ahmed Gazzâlî'nin cevaplarını içeren yedi mektuptan oluşur. Sorular genel olarak selâm, meleklere ve peygamberlere selâm vermenin sebebi, kader sırrı ve emânet, mürîdin rüyâ görmesi ve Ebu'l-Hasan Harakânî ile alakalı bir vakıasının tabiri gibi konulardadır. Ahmed Gazzâlî ilgili soruların cevabını içeren yedi mektup yazarak mürîdinin sorularına cevap vermiştir.⁵⁴

Bu eserlerden başka mürîd ve talebelerine vasiyetlerinin bulunduğu birkaç varaktan oluşan *Vasiyyetnâme* veya *Pendnâme*, *Makâle-i Rûh* gibi eserlerle, ağabeyi Muhammed Gazzâlî'nin *İhyâ Ulûmi'd-dîn* adlı eserinin muhtasar edilmiş şekli olan *Lübâbü'l-İhyâ* veya *Muhtasaru'l-İhyâ* adlı eserinin kendisine ait olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

İsmi geçen eserlerin dışında Ahmed Gazzâlî'ye nisbet edilen eserler de vardır. Bunların başında Yûsuf Sûresi'nin tefsiri olan *Bahru'l-muhabbet fi esrâri'l-meveddet* adlı eser gelmektedir. Arapça olarak kaleme alınan bu eser Gazzâlî'nin tefsir metodu hakkında bilgi sahibi olmak açısından önemlidir. Nasrullah Pürcevâdî bu eserin Ahmed Gazzâlî'ye ait olduğu görüşündedir.⁵⁶ Müellife nisbet edilen eserlerden bir diğeri Farsça kaleme alınan *Bahru'l-Hakîka* adlı eserdir. Ahmed Mücâhid bu eserin metnini *Mecmu'a-i Âsâr-ı Fârsî*'de vermesine rağmen bu eserin Ahmed Gazzâlî'ye ait olmadığı dile getirilmiştir.⁵⁷ Kendisine nisbet edilen diğer bir eser semâ' hakkında

53 Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, s. 586. *Nefahât*'ın Türkçe tercümesinde risâlenin ismi sehven “*Risâle-i Gaybiyye*” şeklinde yazılmıştır, doğrusu “*Risâle-i Ayniyye*” olmalıdır.

54 Geniş bilgi için bk. Mücâhid, *Mecmu'a-i Âsâr-ı Fârsî*, s. 177-247.

55 Geniş bilgi için bk. Mücâhid, *age*, s. 249-266.

56 Pürcevâdî, “Ahmed Gazzâlî”, *Âşinâyân-ı Reh-i Aşk* içinde, s. 181.

57 Bu eserin Ahmed Gazzâlî'ye âit olmadığına dâir geniş bilgi için bk. Pervîz Atâbekî, “Nakd ü Berresî Kitâb-ı Ferzân: Bahru'l-hakîka ez Şeyhü'l-Meşâyih Ahmed Gazzâlî Nist”, *Buhârâ Mecelle-i Ferhengî vü Hünerî*, sayı: 3, 1377, s. 329-342.

kaleme aldığı ifade edilen *Bevâriku'l-ilmâ' fi reddi ala men yuharrimu's-semâ' bi'l-icmâ'* adlı eserdir.⁵⁸ Bu eser tashih ve tercüme edilerek James Robson tarafından 1938 yılında Londra'da neşredilmiştir.⁵⁹ Gazzâlî'ye nisbet edilen bir diğer eser yine Arapça kaleme alınan *Sırru'l-esrâr fi keşfi'l-envâr* adlı risâledir. Bu eser Abdulhamîd Sâlih Hamdân tarafından 1988 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Bunlar dışında *el-Hak ve'l-hakîka*, *ez-Zahîra fi ilmi'l-basîra* gibi eserler de Ahmed Gazzâlî'ye nisbet edilmiştir.⁶⁰

II. Tasavvuf Tarihi Literatüründe Ahmed Gazzâlî: Görüşleri, Karşıtları, Taraftarları

Ahmed Gazzâlî'nin zâhirî ilimleri tahsil ederken bir yandan da tasavvufî bir hayatın içine girdiğini belirtmiştik. Tasavvufî hayatla erken yaşlarda babasıyla katıldığı zikir meclislerinde tanıştığı anlaşılmaktadır. Yine daha önce belirttiğimiz üzere çocuk yaşta emanet edildiği Ahmed Râzîkânî'nin tasavvufî bir kişiliğe sahip olması da tasavvufa olan alakasına şüphesiz tesir etmiştir, fakat onun gerçek anlamda tasavvufa bağlanması pîri Ebûbekir Nessâc (ö. 487/1094) sayesinde olmuştur. Tasavvufî hayatının ilk dönemlerinde daha çok zühde önem verdiği, halvet ve uzleti tercih ettiği bilinmektedir. Fakat onun asıl şöhreti daha sonra aşk ve cezbe yolunu seçmekle, aşk ve cezbenin tesiriyle vücûda getirdiği eserler sayesinde olacaktır. Onun aşk yolunu tercih etme sebebi hakkında kaynaklarda bilgi olmamakla birlikte, bu konuda özellikle Ebûbekir Nessâc ve onun şeyhi olan Şeyh Ebu'l-Kâsım Gûrgânî (ö. 450/1058)'nin tesirinin olması muhtemeldir. İblis hakkındaki ifadelerinin Hallâc'a benzerliği ve Horasan bölgesinin tasavvuf ortamında yetişmeleri sebebiyle Gûrgânî'nin de Ebûbekir Nessâc'ın da cezbe ehli coşkunu yaratılışa sahip mutasavvıflar olduğu söylenebilir. Buradan hareketle Ahmed Gazzâlî'yi; Bâyezid Bistâmî, Hallâc el-Mansûr, Ebû Hüseyin en-Nûrî, Ebûbekir Şîblî gibi sûfilerce temsil edilen aşk ve cezbe tarîkinin temsilcisi olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Bütün bunlarla beraber daha sonra üzerinde durulacağı gibi zâhiren aykırı gözükken bir takım ifadelerine rağmen onun tasavvufî anlayışı ve uygulamalarının genel anlamda ehl-i sünnet tasavvufu içinde taşkınlıktan uzak bir görünüm içinde olduğunu da belirtmek gerekir.

58 Zerrinkûb, *Custecu*, s. 109-110.

59 Mücâhid, *Mecmu'a-i Âsâr-ı Fârsî*, s. 264; Pürcevâdi, "Ahmed Gazzâlî", *Âşinâyân-ı Reh-i Aşk* içinde, s. 184.

60 Mücâhid, *Mecmu'a-i Âsâr-ı Fârsî*, s. 265.

Ahmed Gazzâlî daha çok hakkındaki tartışmalarla gündeme gelmiş bir sûfidir. Tartışmaların daha çok “cemâlî olması, İblîs hakkındaki ifadeleri, semâ’ etmesi” gibi konular çerçevesinde, zâhire “aykırı” bir takım söz ve uygulamalarına hasredilmiş olması, yazdığı eserler ve yetiştirdiği talebelerle tasavvuf düşüncesinin gelişimi ve sonraki nesillere aktarılmasındaki katkılarının yeterince ele alınmasına engel olmuştur. Biz bu çalışmada hakkındaki tartışmaları da ihmal etmeden onun tasavvufa olan katkısına genel hatlarıyla işaret etmeye çalışacağız.

Ahmed Gazzâlî’nin tasavvufî görüşleri hakkındaki değerlendirmeler için eserlerinden hareket edilecekse, öncelikle tasavvufî fikirlerini eserlerinde düzenli bir şekilde takip etme konusunda zorluk bulunduğunun dile getirilmesi gerekir. Bu durumun sebebi onun belli bir disiplin içinde eser veren bir müellif olmasından ziyâde, iyi bir vâiz ve hâtip olması, eserlerinin genellikle vaaz ve sohbetleri ile mürid ve talebelerine yazdığı mektuplarının bir araya getirilmek suretiyle oluşturulmuş olmasıdır. Gazzâlî’nin bütün görüşlerini detaylandırarak ortaya koymak bu makâlenin sınırlarını aşacağından bu bölümde görüşlerine bir numune olması bakımından kısa bir özet hâlinde Ahmed Gazzâlî’nin tevhîd ve aşk konularına getirdiği yorumlara, ibadetlere bakışı ve tasavvuf uygulamalarına dair görüşlerine temas edilecektir. Sonrasında ise hakkındaki tartışmalar, karşıtlarının ve taraftarlarının karşı görüş ve ifadeleri çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Ahmed Gazzâlî Tasavvufunun Ana Konuları

a. Tevhîd ve Aşk

Ahmed Gazzâlî’nin tevhîd konusuyla alakalı fikirlerini bu konuda müstakil bir risâle kaleme aldığı *et-Tecrid fi kelimeti’t-tevhîd* ile vaâz ve sohbetlerinden derlenerek yazılan *Mecâlis* adlı eserlerinden takip etmek mümkündür. *Sevânih* de baştan sona sembollerle aşk ve tevhîd konusunun ele alındığı bir eserdir. Bu bağlamda “Lâ ilâhe illâllah” cümlesine yüklediği anlamları irdelediğimizde onun hem itikâdî konulara bakış açısını hem de varlık ve nefis konularına getirdiği yorumları değerlendirme fırsatı bulmuş oluruz.

Gazzâlî kelîme-i tevhîdî tevhîd ilmi olarak niteler ve hem Allah hakkındaki görüşlerini hem de Allah-insan ve Allah-âlem ilişkisini bu söz çerçevesinde temellendirmeye çalışır. Genel hatlarıyla aşağıda değerlendirileceği gibi “lâ ilâhe illâllâh” sözünün hakîkatine ulaşan kimse Allahı, âlemi

ve kendisini tanımış olmaktadır. Allah hakkındaki ifadeleri, bu konudaki itikâdî görüşünü de göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre

“Allah; sayı, çeşit ve değişmeden münezzehtir. Zâtında ve sıfatlarında tektir; ilminde, kudretinde ve tasarrufunda biriciktir. Cisim, cevher ve araz olmaktan münezzehtir; aksine bütün cisim, cevher ve arazların yaratıcısıdır. Her türlü mahalden mukaddestir; hiçbir şekilde onun hakkında yön, cihet veya mahalden bahsedilemez. Tahavvül ve zevâlden berîdir, hulûlden mukaddestir ve O’ndan başka ilah yoktur. Vehim, his ve hayâlden uzaktır, O, hiçbir şey olmadan önce vardı, zamana bağlı olmadığı için geçmişte nasılsa şimdi de öyledir ve gelecekte de öyle olacaktır. O benzersiz ve sonsuzdur. Yönler O’nu kuşatamaz. Haller O’nu değiştiremez...”⁶¹

Dikkat edilirse burada genel olarak tenzihî bir dil kullanılmıştır. Fakat bütün bu ifadeler tasavvufî kavramlardan birisi olan “fark” halinde, yani kulun Rabbiyle ayrı oluş hâlinde geçerlidir. Burada dile getirilen bütün bu tenzih ifadeleri tamamıyla şehâdet ya da mülk, kendi ifadesiyle “adl âlemi” ile ilgili olduğunu müellifin aşağıda verdiği bilgilerden anlamak mümkündür.

Gazzâlî insanın tevhîd ve mârifet, yani Allah hakkındaki bilgisini doğrudan etkileyen üç mertebeden söz etmektedir. Buna göre kişi birinci mertebede fenâ âlemine ulaşır Hakk’ın tasarrufuna mazhar olduğunda tevhîdin safâsıyla tasfiye olacak, Hak Teâlâ’nın tenzih ve tevhîd nurlarıyla şirk, küfür, şüphe, Cenâb-ı Hakk’ı mahlûkata benzer vasıfta vehmetmek gibi karanlıklardan kurtulacaktır. Burası insanın sâlikler zümresine dâhil edildiği ve insan kalbinin rıza, teslimiyet, tefvîz, itminan ve sekîne gibi hallere ulaştığı mertebedir. Bu mertebe Gazzâlî’nin mertebeler sıralamasında kalbe tekabül etmektedir. İkinci mertebede insan ruh âlemine ulaşır ve bu âlemde “*Ona rûhumdan üfledim.* (Hicr 15/29)” sırrıyla kıdem sıfatıyla şerefendirilerek Allah Teâlâ’ya ait ezeli sıfatların özelliklerine tüm ayrıntılarıyla şahit olur. Bu mertebede Gazzâlî kıdem hadese tafdiline işaret ederek “rûhun” Allah’a izâfe edilmesini ona verilen değer çerçevesinde ele almış, yaratan ile yaratılanın çok ince bir çizgiyle ayrılacak kadar birbirine yaklaşmasına vurgu yaparak Allah ile kul arasındaki hem bu çok yakınlığa hem de ayrılığına dikkat çekmiştir.⁶² Son mertebe olan sır âlemine ulaşıldığında ise gaybın sırlarına muttali olunur. Kul ile Allah arasına başka hiçbir varlığın giremediği âşığın göz aydınlığı olan bu mertebe, Hazret’ten ge-

61 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 43.

62 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 43-44.

len kudret lütufları ile âşığın mâşukunun cemâline nazar ettiği müşâhede mertebesidir. Bu mertebeye ulaşan kimsenin kalbinde kulak, lübbünde göz açılır, böylece kulak olmaksızın duyar, göz olmaksızın görür. Sadece gaybın sesini duyar ve sadece gaybı görür. Bu mertebeye ulaşan kabza-i ilâhîye düşer, tevhîd ve mârifetin en yüksek derecelerine, sır ve himmetin en üst menzillerine ulaşır. Bu makamda artık hiçbir söz mânâ ifade etmez, sırların düğümü çözülür. Burası tamamıyla hayret makamıdır. Artık buradan öteye akla ve ifadeye yol yoktur.⁶³

Ahmed Gazzâlî kelime-i tevhîdi söylemeyi iman konusu olma tarafıyla değerlendirip “Lâ ilâhe illallâh” cümlesinin sözde kalıp sadece dil ile ifade edilmekten ziyâde kalp, sır ve rûhta yer bulması gerektiğine dikkat çeker. Sözü kabuğa, mânâyı öze; sözü sedefe, mânâyı inciye; sözü bedene mânâyı rûha benzeterek, özü ve inciye kaybettiğimizde kabuğun işe yaramayacağını hatırlatır.⁶⁴ Yine ruh olmaksızın beden sadece cesettir. Bütün bu sebeplerden dolayı Gazzâlî, kalb, ruh ve sırta inememiş ve sadece dille ifade edilen bu söz sahibini, zâhiri süslü fakat bâtını küfür içinde, kalbi karanlık ve katılmış kimse olarak nitelendirir.⁶⁵ Hevâyî ilâh edinmişken ve gereğini yerine getirmeden kelime-i tevhîdi söylemeyi yalancılık olarak değerlendirir.⁶⁶ Buna göre kelime-i tevhîdin dilde kaldığı kimseler münâfık, kalbine indiği kimseler mü'min, kelime-i tevhîdin meskeni rûh olanlar âşık, meskeni sır olan kimseler ise (mükâşif) keşf sahibidirler. Bu merâtib aynı zamanda avâm, havâs ve havâssü'l-havâssın iman derecelerine işaret etmektedir.⁶⁷ Dikkat edilirse Ahmed Gazzâlî merâtibe önem vermekte özellikle kelime-i tevhîdin sırasıyla kalb, ruh ve sır gibi latifelerdeki hususiyetlerine vurgu yapmaktadır. Latifelerin çeşitlenmesiyle zikirin farklılaşması konusundaki ifadeleri ise dikkate değer bir husustur.⁶⁸

Kalb, Gazzâlî için anahtar kelimelerden birisidir. Kalbi insan şehrini

63 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 45.

64 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 5. Benzer ifadeler için bk. a. mlf., *Mecâlis*, tahk. Ahmed Mücâhid, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1389, s. 11, 18.

65 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 4-5. Gazzâlî bu bölümde şeyhi Ebûbekir Nessâc'tan kaynak belirtmeden tasarrufta bulunarak şu ifadeleri alıntılamaştır: “Nasil ki dil ile “ateş” demek dili yakmıyor, “su” demek harreti gidermiyor, “ekmek” demek karnı doyurmuyor, “kılıç” demek vücudu kesmiyorsa; aynı şekilde, sadece dille kelime-i tevhîdi söylemek de kişiyi kötülüklerden alkoymaz.” Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 4. Ebûbekir Nessâc'ın ifadeleri için bk. Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, s. 515.

66 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 19-20.

67 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 6-7.

68 Genel olarak latifeler ve zikir meselesi için bk. Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşebend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul: İnsan Yay., 2012, s. 301-311.

yöneten hükümdar olarak kabul ederek onun iyi olmasıyla köle ve hizmetçiler mesabesinde olan bütün beden âzâlarının iyi, kötü olmasıyla kötü olacağını söyleyerek kalbin insan bedenindeki mutlak hâkimiyetine vurgu yapar. Tevhîdin korunması hususu tamamen kalbin görevidir.⁶⁹ Kalbin işlevini aşk üzere bina eden Gazzâlî'ye göre âşık olmayan bir kalp boşlukta-
dır, onun tanınması ancak aşk ile olur.⁷⁰ Bu anlamda insandaki her bir uz-
vun bir işle görevlendirildiğini dile getirdikten sonra kalbin aşk ve âşıklık
için yaratıldığını, başka bir görevinin bulunmadığını açıklar.⁷¹ O halde
Gazzâlî'ye göre tevhîd ile aşk aynı şeydir.

Gazzâlî kalbin mertebeleri ve miraçları olduğunu dile getirerek ruh ve sırrı kalbin birer mertebesi saymaktadır. Buna göre kalb âlemine müridler, rûh âlemine sıddıklar ve sır âlemine ise murâd sahipleri yükselir. Diğer bir deyişle kalb âlemi mübtedilerin, ruh âlemi mütevassıtların, sır âlemi ise müntehîlerin miracını gösterir. İşin diğer bir vechesine göre ise kalp âlemi tevbe edenlerin, rûh âlemi muhiblerin, sır âlemi ise âriflerin miraç mahal-
lidir.⁷² Bütün bunlar neticesinde kalp âleminin keşfeden “Lâ ilâhe illâh”, ruh âlemini keşfeden “Allah Allah”, sır âlemini keşfeden ise “Hüve Hüve” zikrini dile getirir. Birincisi kalbin, ikincisi rûhun, üçüncüsü ise sırrın gı-
dasıdır. Kalbden sırra doğru gitmek isteyen latifelerden sırasıyla geçmeli, insan şehrinin sırrına vâkıf olmak isteyen sırasıyla hareket etmeli kalb ka-
pısını “Lâ ilâhe illallâh”, ruh kapısını “Allah Allah”, sır kapısını ise “Hüve
Hüve” anahtarı ile açmalıdır.⁷³

Gazzâlî'ye göre varlığın ortaya çıkmasında kelime-i tevhîdin önemli bir yeri vardır. Buna göre “Lâ ilâhe ilallâh” cümlesinin neticesi vahdâniyete ârif olmak, meyvesi ise ferdâniyyetin ikrârıdır. Zaten varlığın vücûda gel-
mesi ve kâinatın yaratılmasının esas sebebi de budur. Eğer vahdâniyyetin bilgisi ve ferdâniyyetin ikrârı olmasaydı varlık meydana gelmeyecek, ketm-i
ademde kaybolup gidecekti. Bütün mahlûkat da Allah'ın “kulum” ifade-
siyle kendisine nisbet ettiği insan için var edilmiştir.⁷⁴ Ahmed Gazzâlî, ta-
lebesi Aynü'l-kudat'a yazdığı bir mektupta, “Lâ ilâhe illallah” sözünü aşk

69 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 9.

70 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih (Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsi içinde)*, s. 153.

71 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, s. 154.

72 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 40-41.

73 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 39.

74 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 25.

tevhîdinin tercümanı olarak değerlendirmesi,⁷⁵ kelime-i tevhîd ile aşkın tevhîdi arasındaki ilişkiye dikkat çekmesi bakımından önemlidir.

Peki, varlığa çıkan âlem ile kelime-i tevhîdin arasındaki münasebeti Gazzâlî nasıl açıklamaktadır? Kelime-i tevhîdi “lâ ilâhe” nefy ile “illallâh” isbat olmak üzere ikiye ayırırken, âlemi de mülk, şehâdet veya dünya hayatına karşılık gelen “adl âlemi” ile “melekût veya âhîret” âlemine karşılık gelen “fazl âlemi” olmak üzere iki kısım kabul eder. Buna göre “adl âlemi” şeytanın hükmünün geçtiği, onun insana kötülükleri ilkâ edip bayağılığa ve şehvî köklere çağırdığı âlemdir. “Fazl âlemi” ise bütün bunların aksine tevhîd ve takvanın ilham olduğu âlemdir.⁷⁶ Adl âlemini oluşturan yedi cüz vardır ki bunlar; his, şügl, hevâ, küdürütü’n-nefs, nefis, beşeriyet ve tabiattır. Bunların ardında şeytan vardır. Fazl âlemi ise şu sekiz cüzden müteşekkildir: his, fehm, akıl, fuâd, kalb, rûh, sır ve himmet. Benzer şekilde bu kuvvelerin ardında ise melek bulunmaktadır.⁷⁷ Gazzâlî nefsi “adl” âlemine nisbet ederken kalp, ruh ve sırrı “fazl” âlemi içinde değerlendirir ve kişinin nefis âleminden kalp âlemine yükselmesi gerektiğine dikkat çeker. Bütün yerilmiş sıfatların ve meydana gelen günahların mahallinin nefis olduğunu dile getirerek onun muhâlefet ve âfet mahalli olduğunu söyler. Bütün bu yerilmiş sıfatların temizlenmesi ve hamîde olanlarıyla değiştirilmesi, küfür karanlığından imân nûruna çıkma anlamına gelir ki bundan sonra nefsten değil artık kalb, ruh ve sırdan bahsedilir.⁷⁸ Gazzâlî’nin Zülkarneyn kıssasından hareketle âb-ı hayatı kalbe, karanlıkları ise nefse izâfe etmesi dikkat çekicidir.⁷⁹

Gazzâlî’nin tevhîd ilmiyle ilgili dile getirdiği; “Basîret gözünü aç, çünkü vücûdda ondan başka bir şey yoktur... Vücûdu mevcûda, yaratışı yaratıcılığına delâlet eder.”⁸⁰ veya “Ey kulum! Benden başka varlık (vücûd) yoktur.”⁸¹ gibi bazı ifadeleri daha sonraki mutasavvıflarca sistemli bir şekilde dile getirilecek vahdet-i vücûd fikrini hatıra getirmektedir.

Fıkıhta Şâfiî itikâdda Eş’arî olan Ahmed Gazzâlî’nin sadece tevhîd ilmi ve iman konusunda değil kaza-kaderle irtibatlı olarak saâdet ve şakâvetin

75 Ahmed Gazzâlî, *Nâmehâ*, s. 227.

76 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd*, s. 20.

77 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd* s. 31.

78 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd*, s. 19; a. mlf., *Mecâlis*, s. 2

79 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 41.

80 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd*, s. 12.

81 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd*, s. 26.

ezelde belirlendiği,⁸² ru'yetullah,⁸³ hüsün-kubuh,⁸⁴ mucizeler⁸⁵ gibi konulara getirdiği yorumları Eş'arîliğin genel görüşlerine mutabıktır. Eserinin bir yerinde tevhidle ilgili görüşlerinin Muattıla, Veseniyye (putperestlik), Yahudilik, Hıristiyanlık, Dehriyye, Seneviyye (Düalizm), Müşebbihe, Kaderiyye, Mu'tezile, Cebriyye gibi olmadığını aksine Muhammedî selefilik olduğunu söylerken⁸⁶ kastedtiği Eş'arîliktir. Müellifin itikâdî görüşleri makalenin konusu olmadığından bu konuda geniş bilgi edinmek için müellifin eserlerine müracaat etmek gerekir.

Ahmed Gazzâlî'nin tasavvuf anlayışının en temel kavramının hangisi olduğu sorulacak olsa buna verilecek cevap hiç şüphesiz aşk olacaktır. Tasavvuf tarihinde onu ayrıcalıklı kılan da onun aşka dair görüş ve ifadeleridir. Râbiatü'l-Adeviyye ile başlayıp sonra Ma'rûf Kerhî, Bâyezid-i Bistâmî, Hallâc el-Mansûr gibi sûfilerle ile gelişen aşk, cezbe ve sekr yolunun büyük temsilcilerinden birisi olarak o, bu konuda kendinden sonraki sûfî müellifleri de derinden etkilemiştir. Bu konuda vücûda getirdiği *Sevânih*'i, aşk hakkındaki görüşlerini bilme adına önemli bilgiler sunmaktadır. Fakat bizzat eserin sahibi aşkın tarif edilemez ve anlatılamazlığına dikkat çekerek ifadelerinin sadece birer işâretten ibaret olduğunu söyler.⁸⁷ Gerçekten de *Sevânih*, bu anlamda tasavvufun zor metinlerinden birisidir. Müellifin eserdeki ifadeleri şerhi gerektiren bir tarzda kapalı, farklı anlaşılmaya sebep olacak şekilde birçok anlam katmanına sahip olmasından dolayı aşk konusunun anlaşılması konusunda zorluk barındırmaktadır. Buna rağmen onun aşka dair görüşlerine kısaca temas etmekte fayda vardır.

“Ey Müslümanlar! Sizi kendisinde düşmanlık bulunmayan bir şeye davet ediyorum; Aşk'a.”⁸⁸

Ahmed Gazzâlî aşkı, ezeli ve ilâhî bir hakikat olarak tanımlar. Bütün mevcûdâtı ve tabii olarak insanı Hakk'a doğru çeken kuvvet aşktır. Aşk, ezelde neş'et eden ve Zât-ı Ehadiyyete ait bir hakikattir.

“O (aşk) kuşun ve yuvanın bizzat kendisidir; zâtın ve sıfatın; tüyün ve kandan kendisidir. Havanın da uçanın da kendisidir. Avcının ve avın; hedefin ve

82 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 15, 40, 43, 49; a. mlf., *et-Tecrid*, s. 20.

83 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 12

84 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 25.

85 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 62.

86 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 21.

87 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, (*Mecmû'a-i âsâr-ı Fârisî* içinde), s. 107.

88 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 4.

hedef edilenin; tâlibin ve matlûbun kendisidir. Evvelin ve âhirin, sultanın ve tebânın, kılıcın ve kının bizzat kendisidir. O hem bahçe hem ağaç, hem yuva hem kuş, hem ağaç hem de meyvedir.”⁸⁹

Aşkın ve tevhîdin gerçekliği ve teklîği hakkında şu ifadelere yer verir:

“O hem güneş, hem felektir; o hem asuman, hem zemindir; o hem âşık, hem mâşuk hem de aşktır –ki âşık ve mâşuk da aşktan türemiştir–; türeme ve arazlar ortadan kalktığında iş yeniden hakikatin yegâneliğine döner.”⁹⁰

Aşk ezelde Hakk’ın zâtından neş’et etmiş, daha sonra rûh ile birlikte bu âleme gelmiştir.⁹¹ Aşkı kalbin bir basamağı olan rûh ile birlikte ele alan ve rûhu aşkın bineği olarak niteleyen Gazzâlî, her ikisinin de kendi asıllarına yani Zât-ı Hakk’a geri dönüşünün ve vahdetin yine bu birliktelik ile gerçekleşeceğini düşünmektedir, çünkü aşk can binitinden başka bir şeye binmez.⁹²

Aşkın sırlarının onun harflerinde gizli olduğunu ifade eden Gazzâlî’ye göre, aşk kelimesini oluşturan “ayn, şîn, kâf” harflerinden “ayn harfi: göze ve görmeye”, “şîn harfi: dolu dolu içilen şevk şarabına”, “kâf harfi ise kalbe” işâret etmektedir.⁹³ Ona göre âşık; tamamıyla fakirlik, mezellet içinde ve ihtiyaç sahibi olma özellikleriyle tevhîd yolunun yolcusu olan sâlik veya tâlibtir. Mâşuk ise, bütünüyle istiğna makamında bulunan, tekebbür ve tecebbür sahibi Hak Teâlâ’dır. Zâhirde ayrı görünen aşk, âşık ve mâşuk üçlüsü, Zât-ı ehadiyyet mertebesinde birlik hâlinindedir.

Tasavvufta varlığın ortaya çıkmasında aslî unsur olarak aşk ya da muhabbet kavramı öne çıkar. Varlığın meydana gelmesi “kenz-i mahfî” olarak bilinen hadiste zikredildiği şekilde Allah’ın bilinmeye olan sevgi ve arzusu iledir. Bu bilinme isteği Hakk’ın kendi cemâli ve hüsnüne olan iştîyâkı ile açıklanabilir. Zira mutlak güzel sadece Allah’tır. Kıdemde aşk, âşık ve mâşuk birlikte idi ve bunlar arasında bir ayrılıktan bahsetmek mümkün değildi. Allah kendi güzelliğine âşık olması sebebiyle güzelliğine ayna olacak âşıkların ruhlarını yaratarak mutlak güzelliği onlara da göstermişti. İşte elest bezminde bulunan âşıkların ruhları Hakk’ın cemâline âşık oldular ve ebede kadar bu aşk üzere olacaklarına söz verdiler. Aşk onun güzelliğinden meydana geldiği için nâmütenâhîdir, âşık da bu güzellikten olduğu

89 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, s. 120-121.

90 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, s. 116-117.

91 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, s. 107.

92 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih (Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî içinde)*, s. 143.

93 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, s. 153.

için aynı durum onun için de geçerlidir.⁹⁴ Bütün âlem Allah'ın "muhibb" isminin mazharı olduğu için âlemdeki herşeyde mutlaka muhabbet ve aşktan bir hisse vardır.

Aşk, "يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ" (Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler. Mâide 5/54)" sırrınca Allah ile kulları arasında karşılıklıdır. Hatta denilebilir ki Allah'ın kullarına olan aşkı, kullarının ona olan muhabbetinden öncedir. Zaten "yuhibbuhum" önce gelmeseydi "yuhibbunehu" ortaya çıkmaz, hiç kimse muhabbet sözünden dem vuramazdı.⁹⁵ Bu konuda Gazzâlî, Bâyezid-i Bistâmî'nin şu sözünü hatırlatır:

"Uzun zamandır benim O'nu istediğimi zannedirdim, oysaki önce beni isteyen O'nun kendisiymiş."⁹⁶

Ahmed Gazzâlî varlığın her mertebesinde güzelliğe dikkat çekerek, aşkın gerçek güzelden neş'et ettiğini savunur. Mevcûdâtın tamamında bu güzellik ve muhabbetin tecellilerini görmek mümkündür. Bu anlamda bütün mevcûdat Hakk'ın güzelliğini seyrettiği bir ayna olarak da kabul edilebilir. Allah'ın seçip diğer mahlûkâta üstün tuttuğu insan, bu anlamda Allah için mükemmel bir aynadır. Aşk, güzellik ve kemal, varlık içinde âşıklık istidâdına sahip yegâne varlık olan insanda fitrî olarak bulunur ve bütün insanlar bu sıfatları kendi istidadınca Hak'tan almıştır. Ahmed Gazzâlî'nin bir takım işaretlerle ortaya koyduğu varlığın sebebinin aşk olduğu fikri daha sonra vahdet-i vücûd sisteminde daha sistemli ve sarîh bir şekilde açıklanıp izah edilecektir.

Ahmed Gazzâlî aşkı çeşitli kısımlara ayırır da ona göre aşk birdir. Aşkın diğer çeşitleri de hakîkatte ilâhî aşkın tezâhürleridir. Bu anlamda, esasında hakîkatin mukabili olan mecaz tasavvufta kişiyi hakîkate eriştiren bir köprü olarak görülmüştür. Eserinde dile getirdiği Sultan Mahmûd'un Ayaz'a,⁹⁷ Mecnûn'un Leylâ'ya,⁹⁸ Pervâne'nin Şem'e⁹⁹ olan aşkını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Bütün bu mecâzî âşıklar kendilerini mâşuk-i hakîkî de fânî kıldıklarında, tamamıyla mâşukun sıfatlarını elde eder, bir anlamda mâşuk-i hakîkî hâline gelirler.

94 Rûzbihân Baklî, *Şerh-i Şathiyyat*, tahk. Henry Corbin, Tahran: İntişârât-ı Tuhûrî, 1389/2010, s. 153.

95 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, (*Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî* içinde), s. 159; Benzer ifadeler için bk. Necmeddîn Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, tahk. M. Emin Riyâhî, Tahran, 1389, s. 44.

96 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, s. 133.

97 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, s. 146-148.

98 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, s. 135-136.

99 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih*, s. 144-145.

Aşk bahsinde; melâmet, kıskançlık, belâ, cefâ, tahammül, nâz, niyâz, cilve, istiğna, iftikâr, mezellet, tecrîd, tefrîd, mârifet, ilim, kalb, ruh, gibi kavramlara Ahmed Gazzâlî'nin yüklediği anlamların tamamını irdelemek bu çalışmanın sınırını aşacağından bir nümûne olmak bakımından bu kadarıyla kifayet edilecektir.

b. Şer'i İbâdetler ve Tasavvufî Uygulamalar

İbadet mevzuu Ahmed Gazzâlî'nin eserlerinde ehemmiyetle üzerinde durduğu konuların başında gelir. Vaazlarında ve sohbetlerinde cemaatine, pek çok mektubunda müridlerine ibadet ve tâati tavsiye ederken, bu yola ayak koyan herkesin şeriatın gereklerini titizlikle yerine getirmesi gerektiğine vurgu yapar.¹⁰⁰ Gazzâlî'nin ibâdetlerden kastı alışkanlık gereği bir takım hareketlerle adetlerin yerine getirilmesi demek değildir. Onun ibadetlerden anladığı ihlâs ve istikamet içinde canlı ve şuurlu, hareketleri kadar mânâsının da farkında olarak Hakk'ın emirlerini yerine getirmektir.¹⁰¹ Bu anlamda onun şu ifadeleri ibadete bakışı hakkında bize ipucu verir: “Ey Müslümanlar! İbâdetlerin sûretlerine nasıl kanaat ettiniz de ruhlarınızı unuttunuz. Âzâlarınızın hareketlerine kanaat etmeyiniz ki Allah âzâlara bakmaz.”¹⁰²

Eserlerinde özellikle abdest, namaz ve zikir üzerinde çok durmuştur. Onun abdest konusundaki şu ifadeleri tasavvufî açıklamalarını görme bakımından bize fayda sağlayacaktır:

“Eğer sana abdesti öğretecek olursam öğrenmek ister misin? Abdest konusunda bilinmesi gereken ilk şey istincâdır ve dünya necâsettir. Ondan uzaklaşamayan kimsenin temizlenmesi ve dolayısıyla namazının sahih olması mümkün değildir. Dünyanın kendisini ve eserini bertaraf etmek gereklidir. Elindekilerden sadaka vermek onun eserlerini bertaraf eder. Sonra abdestte niyet etmektir ki niyet, her şeyden yüz çevirip Hakk'a dönmektir. ‘Dünyayı üç talak ile boşamaya niyet et ki bir daha ona dönmek mümkün olmasın.’ Sonra ağzında Allah'ın zikri ile mazmaza yap. Dilini insanların gıybetini yapmaktan koru. Sonra emrin nüzülnunun nesimiyle istinşâk yap. Allah'ın emrini büyük say. Sonra yüzünü yıkarken ‘yüzümü ona döndürdüm’ sözüyle emrine âmâde ol. İki elini yıkarken akan suyla beraber iki dünyayı da bırak gitsin. Başını mesh etmekle kafadaki hayâlleri de uzaklaştır. Ayaklarını yıkamakla yere sıdk kademiyle bas. Bunları yerine getirdiğin zaman namaz kapısı sana açılır.”¹⁰³

100 Ahmed Gazzâlî, *Pendnâme*, (*Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî* içinde), haz. Ahmed Mücâhid, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1388, s. 253.

101 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 9, 11, 21, 22, 36, 63.

102 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 9.

103 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 23-24.

Namaz, Gazzâlî'nin eserlerinde üzerinde en çok durulan ibadettir. Allah'a yakın olma konusunda en önemli ibadet olan namazın cesedi, kalbi ve rûhu vardır. Buna göre namazın amel ve hareketleri onun cesedi, namazdaki huzur onun kalbi, zikredilenin müşâhedesiyle zikirde kaybolma hâli ise onun rûhu ve göz aydınlığıdır.¹⁰⁴ Kılınan namazda ihlâs ve istikâmet arayan Gazzâlî'ye göre ibadette ihlâs her Müslüman'a vaciptir ve bir işte ihlâs yoksa o işin yokluğu varlığından daha iyidir. Namazda ihlâsı anlatan şu ifadeleri dikkat çekicidir:

“Eğer kalp huzuruyla iki rekât namaz kılsan ve bu esnada da iki somun ekmek yesen namazın ihlâslıdır. Fakat sen namazda rekâtları sayıyor ve imam tesbihi uzattığında ona lanet okuyorsun, bu namazda ihlâs yoktur.”¹⁰⁵ “Kırk yıldır namaz kılmayan bir adam vardı. Fakat ne zaman “Allahu Ekber” dese kendinden geçip bayılıyordu. Namaz kılmasa bile bu adama canım feda olsun, senin namazına ise “öf” olsun.”

Gazzâlî, kalp huzuruyla kılınan bir rekât namazın bile sahibinin kalp aynasında ilâhî nurların parlamasına sebep olacağını söyleyerek bu konuda cem-i himmetin önemine ve namazın bir âdeti yerine getirmekten başka bir anlamı olduğunu farkında olmak gerektiğine işaret etmektedir.¹⁰⁶

Ahmed Gazzâlî'nin tasavvuf anlayışını göstermesi bakımından zikir ve vird kavramları da önemlidir. Kelime-i tevhîd insanın mânevî dönüşümüne yaptığı tesirle önemli bir zikir cümlesidir. Çünkü zikir sultanı olan “Lâ ilâhe illallâh” cümlesi insanîyet şehrine girdiğinde oradaki yerilmiş sıfatları izâle eder ve bunları övülmüş sıfatlara dönüştürür.¹⁰⁷ Burada özellikle kalbe vurgu yapan Gazzâlî, kalb-zikir ilişkisine dikkat çekerek yükselişin buradan başlayacağını dile getirir. Zaten kalbi kalb hâline getiren şey de ona göre zikirdir, öyle ki kalb bir nefes anı kadar olsun zikirden uzak kalacak olsa, oraya artık kalb denmez, çünkü kalbin sevgilisi ve âşığı zikirdir.¹⁰⁸ İnsan için zikirden daha önemli bir meşguliyet yoktur. Zikir peygamberlerin ve evliyanın kalplerinde Allah'ın bir kılıcıdır, kalbde Hakk'ın sevmediği ne varsa kesip atar. Zâten Hz. Peygamberin öne geçen “müferidleri” Hakk'ın zikrine harîs olan kimseler olarak tanımlaması da bu yüzdendir.¹⁰⁹ Ahmed Gazzâlî kendisine hangi zikrin daha faziletli olduğu sorusunu yine

104 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 35.

105 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 43.

106 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 22.

107 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 16.

108 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 7.

109 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 21.

bir merâtib tesis ederek gizli zikrin korku, bâtın zikrin şevk, rûhun zikrinin ise iştîyâk ve müşâhede ile alakalı olduğunu söyler.¹¹⁰

Ahmed Gazzâlî eserlerinde zikirle ilgili nazari bilgiler yanında uygulamaya dair bilgiler de vermiştir. Bu bağlamda zikir çeşitleri, sayıları ve zamanı zikrin tesiri açısından önemlidir. Meselâ her gece “Lâ ilâhe illallâh” kelime-i tevhîdi, zikir olarak bin kere söylenmelidir. Özellikle Cuma akşamları büyük bir fırsat olarak görülmeli, ibadet ve zikir konusunda iyi değerlendirilmelidir. Bu gecede uykuyu haram bilmeli, abdest, namaz ve tesbîhle meşgul olunmalıdır. Çünkü bu gecede tesbîh ve zikir, bağıryanmışların cânı olur.¹¹¹ Gece viridler tamam yapılmalı¹¹² her akşam “كهيعص” ve “عسق حم” âyetleri yetmiş defa okunmalıdır.¹¹³ Çünkü “حم” aşk ateşi, “Lâ ilâhe illallâh” ifadesi ise aşk tevhidinin tercümanıdır.¹¹⁴

Bütün bunlara ilave olarak Ahmed Gazzâlî’nin eserlerinde yeri geldikçe tasavvufun; melâmet¹¹⁵, fenâ-bekâ¹¹⁶, mârifet¹¹⁷, muhabbet¹¹⁸, müşâhede ve mükâşefe¹¹⁹, rüyâ¹²⁰, havf ve recâ¹²¹ gibi nazari konularının yanında; şeyh- mürîd ilişkisi¹²², şeriat-tarikat-hakikat¹²³, ahlâkî mevzular ve nefis tezkiyesi¹²⁴ gibi uygulamalara temas ettiği, ilgili konularda tecrübelerini paylaştığı görülmektedir.

2. Ahmed Gazzâlî’nin Düşünceleri Etrafındaki Tartışmalar

Ahmed Gazzâlî tasavvuf tarihindeki tartışmalı isimlerden birisidir. Başta zâhir âlimleri olmak üzere yer yer mutasavvıfların da kendisini tenkit ettiğini görmekteyiz. Kendisine muhalefet edilen konuların başında İblis hak-

110 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 22.

111 Ahmed Gazzâlî, *Pendnâme (Mecmû’a-i Âsâr-ı Fârsî içinde)*, s. 252-253.

112 Ahmed Gazzâlî, *Ayniyye (Mecmû’a-i Âsâr-ı Fârsî içinde)*, s. 206.

113 Ahmed Gazzâlî, *Nâme-hây-i Ahmed Gazzâlî (Mecmû’a-i Âsâr-ı Fârsî içinde)*, s. 235; a. mlf., *Pednâme*, s. 255-256.

114 Ahmed Gazzâlî, *Nâme-hâ*, s. 222, 227.

115 Ahmed Gazzâlî, *Sevânih (Mecmû’a-i Âsâr-ı Fârsî içinde)*, s. 112; a. mlf., *Mecâlis*, s. 11.

116 Ahmed Gazzâlî, *age*, s. 116-117, 129, 150,

117 Ahmed Gazzâlî, *Ayniyye*, s. 201, 204,

118 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 3, 5,

119 Ahmed Gazzâlî, *Ayniyye*, s. 203.

120 Ahmed Gazzâlî, *Nâme-hâ*, s. 241-242.

121 Ahmed Gazzâlî, *Ayniyye*, s. 189; 203.

122 Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 27; 36-38.

123 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 63-64.

124 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 2, 25, 47,

kındaki ifadeleri, şâhid-bâzî ya da cemâlî olduğu iddiaları ile semâ' konusu gelmektedir. Şimdi genel hatlarıyla bu konular üzerinde durmak istiyoruz.

a. Ahmed Gazzâlî'ye Yöneltilen Eleştiriler ve Bazı Muhâlifleri

Ahmed Gazzâlî'yi tenkit edip ifade ve görüşlerine itiraz edenlerin başında tefsîr, hadîs, tarih ve Hanbelî mezhebi fıkıh âlimi İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gelmektedir. Gazzâlî henüz hayatta iken doğduğu anlaşılan (h. 510/1116) İbnü'l-Cevzî'nin ifadeleri, onun çağdaşı olduğu için birincil kaynak olarak kabul edilebilir ve Gazzâlî hakkında bilgi veren sonraki dönem eserlerin kaynağı durumundadır. İbnü'l-Cevzî, Ahmed Gazzâlî'yi özellikle İblîs hakkındaki ifadeleri, güzel yüze olan düşkünlüğü, semâ', hitabet kabiliyetini kendi şahsî çıkarları için kullanması gibi konularda eleştirmiştir. Sonraki kaynaklarda ise İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinde zikrettiği eleştirilerin tekrar edildiği, yeni bir eleştiri konusunun olmadığını söylemek gerekir. İbnü'l-Cevzî'ye göre Ahmed Gazzâlî başlangıçta zâhid ve sûfi iken daha sonra oldukça kuvvetli bir vâiz olup âvâmın sevgisini kazanmıştır. Fakat sonraları vaâzlarını maddi ücret karşılığında yapmaya başlamış, hatta Selçuklu Sultanı Mahmûd'un meclisinde minbere çıktığında bunun karşılığı olarak bin dinar almıştı. Bu meclisten ayrıldığında vezirin oldukça güzel olan atına binmiş, vezir atın bir daha geri gelmeyeceğinden yakınmıştır.¹²⁵ İbnü'l-Cevzî başka bir eserinde istediği kadar parayı alana kadar Gazzâlî'nin Tâciyye meclisinde vaaz vermediğini, istediği bin dinarın zorluklarla toplanabildiğini ve ancak bu şekilde vaaz ettiğini nakleder.¹²⁶ Bu konuyla ilgili olarak muhaliflerinin bir diğer iddiaları ise onun gösterişe önem verdiği ve süslü elbiseler giyerek dolaştığı ile ilgili rivayetlerdir.¹²⁷ Bu bağlamda eleştirilerin şeyhin dünya hayatına olan alakası çerçevesinde dile getirildiği görülmektedir.

Ahmed Gazzâlî'nin şiddetle tenkit edildiği konuların başında onun cemâlî ya da şâhid-bâzî (güzel yüzlü genç kimselere bakmaya düşkün olma) olması iddiası gelmektedir. Bu konuda söz söyleyen zâhir âlimlerinin başında tabii olarak yine İbnü'l-Cevzî'yi görmekteyiz. O, Gazzâlî'yi genç oğlanlarla zaman geçirmekle tenkit edip onun şâhid-bâzî olduğunu ileri sür-

125 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, tahk. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992, XIV, 237.

126 İbnü'l-Cevzî, *el-Kussâs ve'l-müzekkirîn*, tahk. Muhammed Lütfî Sabbâğ, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1977, s. 341-342.

127 İbn Müstevfî, *Târihu Erbil*, tahk. Sâmî b. Seyyid Hammâs es-Sakkâr, Irak, 1980, I, 34.

mektedir. Eserinde zikredilen bir rivâyet Ahmed Gazzâlî'nin bu iddialar karşısında gösterdiği tepkiyi görmek ve onun melâmet anlayışına işaret etmesi bakımından önemlidir.¹²⁸

“Ahmed Gazzâlî'nin şâhid-bâzî olduğu, tüysüz oğlanlara bakıp onlarla oturup vakit geçirdiği meşhurdur. Hatta Ebu'l-Hüseyn bin Yûsuf'un bana aktardığına göre o şöyle demiştir; ona (Gazzâlî) tüysüz bir oğlan olan hizmetçisi hakkında mektup yazıp işin yanlışlığını anlattım. Mektubu okuduğu sırada minberdeydi, sonra hizmetçiyi çağırdı, hizmetçi minbere onun yanına çıktı, Gazzâlî iki gözünün arasından öptü ve işte mektubun cevabı dedi.”¹²⁹

İbnü'l-Cevzî bu hâdiseyi *Telbîsü İblîs* adlı eserinde de dile getirecek, Gazzâlî'nin yaptığı bu eyleme şaşırmadığını söyleyerek orada bulunan ve herhangi bir tepki göstermeyen cemaati biraz da ağır ifadelerle tenkit edecektir.¹³⁰ İbnü'l-Cevzî'nin bu rivâyetini nakleden İbn-i Kesîr ise: “Bu sözün doğruluğunu Allah bilir.” kaydını düşmüştür.¹³¹

Güzel yüze olan düşkünlüğü ile ilgili bir rivayet ise Şems-i Tebrîzî'nin *Makâlât*'ında geçmektedir. Şems-i Tebrîzî şöyle anlatıyor:

“Söylenmesi hoş değil ama Ahmed'in güzel yüzlere karşı bir meyli vardı. Ama şehvet yönünden değil. Çünkü onun gördüğü şeyleri başkalarının gözü göremiyordu. Onu parça parça etseler kendisinde bir şehvet zerresi bile yoktu. Davranışlarını bazı kimseler hoş görüyor bazıları da onu durmadan eleştiriyorlardı.”¹³²

Benzer bir konuda Evhâdüddîn-i Kirmânî'yi eleştiren¹³³ Şems-i Tebrîzî'nin Ahmed Gazzâlî'nin güzel sûretlere olan düşkünlüğünü bir menkıbesini de dile getirmek suretiyle savunması, bu durumun beşerî ve hayvânî isteklerden kaynaklanmadığına işaret etmesi önemlidir.

Şeyhin güzel yüze olan düşkünlüğü ile ilgili diğer bazı rivayetler eserlerde¹³⁴ zikredilmekte, diğer bazı mutasavvıfları için de suçlama unsuru

128 Gazzâlî'nin melâmet anlayışını göstermesi bakımından Şems-i Tebrîzî'nin şu rivâyeti de ilgi çekicidir: “Nihayet, o kadar yüceliği aşîkâr olan Ahmed-i Gazzâlî'ye karşı kötü düşünenlerin yersiz düşüncelerini ve ayıplamalarını çürütmek için, kendisine kitap gönderdiklerini, bir vakit bu kitaptan sözler nakledersen, hakkında yanlış düşünenlerin ağızlarını bağlamış olursun, dedikleri için kardeşinin (Muhammed Gazzâlî) bile kendi tekkesine gelmesine yol vermediği söylenir.” Şems-i Tebrîzî, *Makâlât*, s. 249.

129 İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, Beyrut 2001, s. 238; İbn Müstevfî, *Târîhu Erbil*, I, 35.

130 İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 238.

131 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tahk. Ali Şîrî, Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1988, XII, 243.

132 Şemseddîn Tebrîzî, *Makâlât*, s. 248.

133 Rivayet için bk. Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul: MEB Yay., 1995, II, 191.

134 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, VII, 344; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, tahk. Ahmed Arnâvut, Beyrut 2000, VIII, 78; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, VI, 62.

olan bu durum daha çok beşerî his ve şehvet duygusundan tamamen uzak, gerçek cemâle olan iştîyak ve cemâlin maddî ve hissî suretlerdeki tecellisi ile müdafaa edilmeye çalışılmıştır. Nitekim bu konuda Şems-i Tebrîzî'nin ifadelerini aktarmıştık. Benzer bir savunmanın Abdurrahman Câmî tarafından yapıldığı görülmektedir, konunun anlaşılması bakımından da oldukça ehemmiyeti bulunan bu açıklamalarda Câmî şöyle demektedir:

“Ulu âriflerden birisi dedi ki; ‘tahkik ve tevhîd ehline göre kâmil, Hak Subhânehu ve Teâlâ'nın mutlak cemâlini rûhânî mazharlarda basîret gözüyle müşâhede ettiği gibi maddî ve hissî mazharlarda da basarla aynen müşâhede eden kişidir.’ Ârifler mutlak mânevî cemâli basîret gözüyle görürler, mukayyed sûrî cemâli baştaki gözle gördükleri gibi. Hak Teâlâ'nın cemâlinin mutlak ve mukayyed olmak üzere iki itibârı vardır. Birincisi mutlaktır ki, ‘o, olduğu cihetten’ zâtî cemâlin hakîkatidir. Ârif mutlak cemâli ancak fenâfillah'ta müşâhede edebilir. İkincisi ise mukayyedir. Mukayyed cemâl, hissî veya rûhânî mazharlarda tenezzül hükmünden hâsıl olur. Ârif eğer hüsn görürse onu Hakk'ın cemâli olarak bilir. Ancak bu güzelliği; maddî mertebelere inmiş Hak cemâli olarak bilir. Ârif olmayanın bakışı bunun gibi olmaz, ârif olmayanlar şaşkınlık çukurunda kalmamak için güzellere bakmamalıdır. Şeyh Ahmed Gazzâlî, Şeyh Evhâdüddîn Kirmânî ve Şeyh Fahreddîn Irâkî (k.s) gibi meşâyihın bazı büyükleri sûrî ve hissî mazharlardaki cemâli mütealasıyla meşgul olmuşlardır. Bu konuda hüsn-i zan ve doğru inanç beslemek lâzımdır.”¹³⁵

Ahmed Gazzâlî, tasavvufun tartışmalı diğer konularından birisi olan semâ' meclislerinde semâ' etmesi sebebiyle de eleştirmişlerdir. Bu konudaki rivayetlerin tamamı Ebû Sa'd bin Sem'ânî (ö. 562/1167) tarafından nakledilmiş, sonraki kaynaklar da onun bu rivayetlerini aktarmışlardır. Meselâ İbn Hacer *Lisânü'l-mîzan* adlı eserinde şöyle demektedir:

“Süfilerden bir gurup semâ' etmek için toplandılar. O esnâda kavvâl bir şeyler söyledi. Ebu'l-Fütûh (Gazzâlî) ayağa kalktı vecde gelerek semâ'a başladı. Başı yerde ayakları yukarıda dönmekteydi. Topluluk yorulup gece yarısı dağılıncaya kadar bu şekilde başı yerde ayakları yukarıda semâ' yaptı.”¹³⁶

İbn Hacer'in aktardığı bu hâdise diğer bazı kaynaklarda da tekrar edilmektedir. Gazzâlî'nin semâ' yaptığı bilinmekle birlikte, başı yerde ayakları havada saatlerce semâ' yapması -eğer bir kerâmet ızhârı değilse- gerçekten de tuhaf bir durumdur. Bu durum muhaliflerinin işi nereye kadar götürdüğüünü ortaya koyması bakımından anlamlıdır. Benzer şekilde İbnü'l-Cevzî,

135 Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, s. 806-807.

136 İbn Hacer el- Askalânî, *Lisânü'l-mîzan*, Beyrut, 1971, I, 293.

Ahmed Gazzâlî’yi sadece semâ’ ettiği için eleştirmekle kalmamakta, vecde gelerek sarığını inleyen değirmenin dişleri arasına atarak parçalanmasına sebep olduğu için onu müsrif olmakla da suçlamaktadır.¹³⁷

Bütün bu suçlamalara rağmen Ahmed Gazzâlî’nin semâ’a devam ettiği görülmektedir. Semâ’ın cevazına hükmeden ağabeyi Ebû Hâmid gibi o da semâ’ın câiz olduğunu şevk ve ünsle dolu bir mü’minin semâ’dan hâli olamayacağını zikrederek bu konuda Hz. Ömer’in; “evinde terennüm etmeyen sahabenin olmadığı” şeklinde bir rivayeti aktarır.¹³⁸ Semâ’ın haram olmadığını savunan *Bevâriku’l-ilma’ fi reddi ala men yuharrimu’s-semâ’ bi’l-icma’* adlı bir eser yazdığı zikredilen Gazzâlî’ye göre semâ’ın câiz olması bir tarafa hatta müridler için müstehabdır. Çünkü semâ’ müridleri nefsi bulanıklıklardan temizler ve onu Cenâb-ı Hakk’a doğru çeker. Semâ’ rûhun tasfiyesi için kuvvetli bir vesiledir. Mâsivallahtan mücerred olmuş ve gaybın mânâlarını elde etmiş kimseler içinse semâ’ vâciptir. Kendisinden önce var olan önemli bir tasavvuf uygulaması olan ve özellikle Mevlevilikle birlikte zirveye çıkacak olan semâ’ın sonraki dönemlere aktarılmasında Gazzâlî’nin de katkı sahibi olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁹

Ahmed Gazzâlî’nin zâhir âlimler tarafından tenkit ve itirazlarına sebep olan bir diğer ciheti onun İblis hakkındaki bir takım görüş ve ifadeleridir. Muarızları eserlerinde onun İblis taraftarı olduğunu, onu mazur görüp hakkında övgü dolu ifadeler kullandığını dile getirmişlerdir.¹⁴⁰ Esasında İblisle ilgili bu tartışmaların asıl muhatabı Hallâc el-Mansûr’dur. Çünkü onun, eseri *Tavâsin*’de Hz. Mûsa ile İblis arasında geçtiğini ifade ettiği rivayette kullandığı ifadeler hiç de alışılmış sözler değildir. Gazzâlî de bu rivayeti eserine aldığı ve eleştirilerin de genelde bu rivayetle ilgili olmasından dolayı Hallâc’ın sözlerini alıntılanmak gerekir:

“Mûsâ (a.s) ile İblis Tûr Dağı’nda karşılaştılar. Mûsâ (a.s); “Ey İblis! Seni secde etmekten engelleyen sebep neydi?” diye sordu. İblis: “Benim sadece bir mâbuda ibadet etme davam” diye cevap verdi. “Eğer Âdem’e secde etseydim

137 Hadise hakkında bilgi için bk. İbnü’l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 183; a. mlf., *el-Muntazam*, XVII, 238; İbn Mütevfî, *Târîhu Erbil*, I, 34; Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefayât*, VIII, 78.

138 Ahmed Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 12.

139 Zerrinküb, *Custecu*, s. 110.

140 İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 239; a. mlf., *el-Kussâs ve’l-müzekkirîn*, s. 313. İbn Mütevfî, *Târîhu Erbil*, I, 33-35; İbnü’s-Salâh Şehrezûrî, *Tabakâtü’l-fukahâi’s-şâfiyye*, I, 400; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XII, 243; Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefayât*, VIII, 78; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, I, 294; Ahmed b. Osman Zehebi, *el-İber fi haberi men gaber*, tahk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul, Beyrut [t.y.], II, 413.

senin gibi olurdum. Nitekim bir seferinde sana 'Dağa bak' diye nida edildi, sen baktın. Bana ise bin kere 'Âdem'e secde edin' diye seslenildi de secde etmedim. Davamın anlamı için secde etmedim." Mûsâ (a.s) ona; "emri terk ettin" dedi. İblîs; "bu emirden değil ibtilâdandır (imtihan)" dedi. Mûsâ (a.s); "senden yüz çevrildi" dedi. İblîs; "Ey Mûsâ! Ben İblîsim, hâle de güvenmek olmaz, çünkü değişir. Fakat mârifet sahihtir, kişi değişse bile onda değişme olmaz." Mûsâ (a.s); "Onu şimdi yâd et." dedi. "Ey Mûsâ düşünce yâd edilmez. Ben de mezkûr (zikredilenim) o da mezkûrdur."

"Zikri zikrimdir, zikrim zikridir. İki (zâkir) zikreden bir arada olur mu?"

Şimdi hizmetim daha sâfidir, vaktim daha hoştur, zikrim daha celildir. Çünkü ben ona kıdemde isteyerek hizmet ettim, şimdi de istekle hizmet ediyorum. Aramızdan isteği, fayda, zarar, red ve yasağı kaldırdık. Beni uzaklaştıran, beni bulun, beni hayrete düşürün, beni kovun ki belki muhlisler arasına karışırırsınız. Beni ebediyen ateşte yaksanız bile bir başkasına asla secde etmem, hiçbir bedene ve hiçbir şahsa eğilmem. Onun zıddı ve çocuğu olduğuna inanmam. Dâvam sâdıkların dâvasıdır ve ben sâdıkların sevgisini taşıyorum."¹⁴¹

Ahmed Gazzâlî, Hallâc'dan alıntıladığımız Hz. Mûsâ (a.s) ile İblîs arasındaki bu muhâvereyi küçük değişikliklerle eserinde şöyle zikretmektedir:

"Mûsâ (a.s) İblîsle Tur Dağı'nda karşılaştılar. Mûsâ (a.s): 'Ey İblîs! Âdem'e neden secde etmedin?' diye sordu. İblîs: 'Hâşâ ve kellâ! Allah Bir'dir. Ben yedi yüz bin senedir Subbûh, Kuddûs demekteyim. İbadetimin yüzünü ikilik sebebiyle nasıl siyah ederim.' dedi. Mûsâ (a.s): 'Ey İblîs emri neden terk ettin?' deyince İblîs: 'O emr-i ibtilâ idi, eğer emr-i irâde olsaydı ben de tevhîd ehli olurdum' dedi. Şiir:

'Eğer beni parça parça etseler, kalbim yine de ondan başkasına meyletmez.'

Sen onu görmek istedin ve "kendini bana göster" dedin ve hemen arkasından dağa baktın. Allah'a yemin olsun ki eğer dağa bakmamış olsaydın onu görürdün..."¹⁴²

Ahmed Gazzâlî eserlerinin başka yerlerinde de İblîsle ilgili bir takım görüşlerini ortaya koymaktadır. Meselâ *Sevânih*'te dile getirdiği:

"Aşkta engin özelemler vardır; âşîğın, mâşukun yüce bir niteliğe sahip olmasını özlemesi bundan dolaydır. Bu bakımdan, vuslat tuzağına düşecek herhangi bir mâşuk mâşukluğa değmez. İşte bu yüzden İblîs'e şöyle denmiştir: *Lânetim üzerine olsun!* (Sad, 38/78). Bu hitap karşısında İblîs: *'İzzetine yemin olsun ki...'* (Sad, 38/83) diye cevap vermiştir. İşte ben, sendeki bu izzet ve istiğnâyı seviyorum; zira senin hiç kimseye ihtiyacın yoktur. Hiçbir şey sana uygun ya

141 Hallâc el-Mansûr, *Tavâsin*, (*Mecmu'a-i âsâr-ı Hallâc* içinde), tahk. ve trc. Kâsım Mir Âhürî, Tahran 1389, s. 52-53.

142 Gazzâlî, *Mecâlîs*, s. 13-14.

da denk değildir. Öyle ki eğer denk olsaydı o zaman tam bir izzet ve istiğnâ olmazdı.”¹⁴³

ifadeleri bu cümledendir. Eserlerinde açık bir şekilde İblîs’e övgüde bulunduğu ya da olumladığı herhangi bir cümle yoktur. İblîs’le alakalı rivayetleri örneklerde olduğu gibi İblîs’in sözleriyle dile getirmekte tartıştığı bazı meselelerde delil olarak kullanmaktadır. Açık bir şekilde ifade edilmese de onun bu konuyu kader çerçevesinde ele aldığı görülmektedir. Satır aralarından İblîs’in takdîr-i ilâhî neticesinde isyan ettiği, hakkındaki hükmün ezelden belirlenmiş ve İblîs’in de bu durumun bilincinde olduğu okunmaktadır. Aslında İblîs’in Hakk’a karşı çıkması konusundaki hakikati gerçek anlamda temellendirip açıklayan Gazzâlî’nin talebesi Aynü’l-Kudat Hemedânî olacaktır. O, nûr kavramına getirdiği yorumlar ve bu çerçevede ele aldığı “Nûr-i Muhammedî” ile İblîs’in nûru olan “siyah nûr”la alakalı açıklamalarıyla, ayrıca celâl-cemâl sıfatları, hidâyet-dalâlet kavramlarına getirdiği derinlemesine yorumlarla bir bakıma hem Hallâc’ın hem de Ahmed Gazzâlî’nin şârihi olmuştur.¹⁴⁴

Gazzâlî’nin eserlerinde İblîs hakkında onu öven ya da olumlayan bir ifade olmamasına rağmen kendisinden sonraki bazı kaynakların onu İblîs hakkında taassup sahibi olmak ve onu mazur görmeye suçladıkları zikredilmişti.¹⁴⁵ Bu suçlamalar konusunda aşağıda örneklerde görüleceği gibi Gazzâlî’nin İblîs’in taraftarı olduğu görüşünün mesnetsiz olduğunu söylemek gerekir. Fakat onu mazur görme hususundaki suçlamalarda haklılık payı olduğu görülmektedir. Kaldı ki kendisinden önce şeyhi Ebûbekir Nessâc’ın şeyhi olan Ebu’l-Kâsım Gûrgânî’nin de İblîs hakkında: “Efendiler efendisi ve uzaklaştırılmışların başı (Hâce-i Hâcegân ve ser-i mehcûrân)” şeklinde bir tanımlama getirdiğini Aynü’l-Kudat Hemedânî eserinde zikretmektedir.¹⁴⁶ Kendisinden sonra da İblîs’le ilgili bu tür bilgi ve rivayetlerin Attâr’dan Mevlânâ’ya kadar, özellikle aşk ve cezbe neşvesine sahip bazı sûfiler tarafından nakledilmiş olduğu görülmektedir.

Gazzâlî muhaliflerinin onu tenkit ederken dile getirdikleri görüşlerinden birisi de Gazzâlî’nin: “Tevhîdi İblîsten öğrenmeyen kimse zındıktır.”¹⁴⁷

143 Ahmed Gazzâlî, *Aşkın Halleri Sevânihü’l-Uşşâk*, s. 101.

144 Bu konuda geniş bilgi için bk. Hemedânî, *Temhidat*, s. 204-254; 255-354.

145 İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 239; a. mlf., *el-Kussâs ve’l-müzekkirîn*, s. 313; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, I, 294.

146 Hemedânî, *Nâmeihâ*, I, 97; Câmî, *Nefahâtü’l-üns*, s. 588.

147 İbnü’l-Cevzî, *el-Kussâs ve’l-müzekkirîn*, s. 313.

şeklindeki ifadesidir. Kaynaklarda Gazzâlî'ye nisbet edilen böyle bir ibâyeye kendi eserlerinde rastlayamadık.¹⁴⁸ Böyle bir suçlamaya muhatap olmasının sebebi belki de Hallâc-ı Mansûr tarafından dile getirilen: “Gök ehli içinde İblîs gibi bir muvahhid yoktur.”¹⁴⁹ ifadesinin zaman içinde muhalifleri tarafından Ahmed Gazzâlî için bir suçlama unsuru olarak kullanılmış olma ihtimalidir.

Gazzâlî'nin İblîs hakkında onu öven ya da olumluyan bir tavır içinde olmadığını dile getirmiştik. Eserlerine baktığımızda Gazzâlî'nin çok defa İblîsi zemmettiğini görür; lanetlendiği, kendi enâniyeti sebebiyle reddediği, Âdem'in ondan faziletli olduğu, insanların onun şerrinden ve kötülüklerinden uzak durmaları gerektiği ve şeytana karşı mücadele etmeleriyle alakalı pek çok ifadesine rastlarız.¹⁵⁰ Kendisine İblîs ve Âdem kıssasından bahsetmesinin sebebi sorulduğunda; “Ben bu konuda sizi kınamıyorum. Bu konuda mâzursunuz. Âdem ve İblîs'in hikâyesini anlatma sebebim yemin olsun ki sizin bu ikisinden birisi olabilme ihtimalinizdir. Allah Kur'ân'da İblîs'in lânetlenip Âdem'in seçildiğini bildirmiştir.”¹⁵¹ Başka bir yerde ise sorulan benzer bir soruya; “Sen Âdem ve İblîs hakkındaki kıssayı işittiğin zaman günah işlediğinde sana bir kötülük erişir ve sen İblîs'e iltihak etmiş olursun. Ya da sana bir saâdet ulaşır ve sen Âdem'e katılırsın. Sen bu konuda büyük bir tehlike altındasın. Kim kalbini bu tehlikeden uzak tutarsa halleri gâfil olan kimselere çok az benzerlik gösterir. Gaflet de şirkin ikiz kardeşidir. Çünkü peygamberimiz: ‘Gaflet ve şirkten Allah'a sığınırım.’ buyurmuştur. Şimdi bütün bunların faydası olmaz mı?” şeklinde açıklama getirmiştir.¹⁵² İblîs hakkındaki görüşünü göstermesi bakımından onun şu ifadelerini alıntılar uygun olacaktır:

“Yemin olsun ki ezeli inâyet ebedî saâdetin, sermedi inâyetin azlığı ise ebedî şakâvetin esasıdır. Fakat sen her ikisinin de alâmetisin. Âdem yaratılmadan ve isyan etmeden önce kıdem sıfatı ebedî kurtuluş için seçkinlik (ictibâ) gemisini

148 Bu ifadeyi eserinde kullanan çağdaş yazarlardan Annemarie Schimmel bu sözün kaynağını İbnü'l-Cevzî'nin *el-Kussâs ve'l-müzekkirîn* adlı eserini gösterirken, Yaşar Nuri Öztürk, Louis Massignon'un bir eserine atıf yapmıştır. Yani şeyhin herhangi bir eserine atıf bulunmamaktadır. Bk. Annemarie Schimmel, *İslam'ın Mistik Boyutları*, trc. Ergun Kocabıyık, İstanbul: Kabcacı Yay., 2004, s. 210; Öztürk, “Hallâcî İblîs Yorumları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5, 2002, s. 10.

149 Hallâc, *Tavâsin*, s. 51.

150 Bu ifadeler için bk. Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 2, 32, 34, 35, 39, 63, 64; a. mlf., *Pendnâme (Mecmua-i âsâr içinde)*, s. 253, 259; a. mlf., *et-Tecrid*, s. 3, 8, 20, 31.

151 Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 38-39.

152 Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 43.

hazırlamıştı. ‘Sonra Rabbi onu seçti, tövbesini kabul etti ve ona doğru yolu gösterdi. (Tâhâ, 20/122)’. Bu âsi (İblîs) ise yaratılmadan önce dalâlete uğramış olan kimselerdendi. Şimdi bu ikisi hakkındaki hüküm nedir? İki de kader sarrafının huzuruna geldiler, taât ve ma’siyetten oluşan hallerinin nakitlerini Hakk’ın mihengine arz ettiler. Bu âsi (İblîs) kibirlendi ve cehenneme gönderildi, bu iyi olan (Âdem) ise Hakk’ın hazinesine (cennete) gönderildi.”¹⁵³

Başka bir yerde ise şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Her testi içindekini sızdırır. Mazurdurlar fakat özürleri yoktur (kabul edilmemiştir). İblîs’in nakdi arz edildi ki bu yedi yüz bin senedir dile getirdiği “Subbûhi Kuddûs” zikriydi. ‘Ben ondan hayırlıyım. (A’râf, 7/12)’ dedi. Ona denildi ki; ‘sen bu tesbîhi kendin için mi yoksa Allah için mi yaptın?’ Sonra Âdem takdim edildi, O ise; ‘Rabbimiz, biz kendimize zulmettik. (A’râf, 7/23)’ dedi. İblîs’e; ‘Bu iki ifadeyi de mütalaa et! Sen rubûbiyet iddiasında bulundun. Bu miskîn (Âdem) ise ubûdiyet zilletini tercih etti. Doğrusu, bulutumuz küçükler ve zillet içinde olanlardan başkasının üzerine yağmaz.”¹⁵⁴

Eserlerinin farklı yerlerinde buna benzer ifadeler pek çoktur. Onun İblîs hakkında olumlu sayılabilecek bir görüşü vardır ki o da zikredildiği gibi onun ezeli bir takdir çerçevesinde yoldan çıkıp dalâlete uğramış olduğudur. Bu da zikrettiğimiz gibi Hakk’ın “Hâdi” ile “mudil”, “cemâl” ile “celâl” sıfatlarının âlemdeki tecellileriyle alakalı bir durumdur. Buradan hareketle onu İblîs taraftarı olarak görmek, İslâm, ibâdetler, ihsân, ihlâs vb. konularındaki görüş ve ifadelerini görmezlikten gelmek çok da hakkâniyete uygun bir durum olmasa gerekir.

Ahmed Gazzâlî her ne kadar daha çok zâhir âlimleri tarafından eleştirilmişse de onu eleştiren sûfiler de olmuştur. Bu konuda öne çıkan isimlerden en önemlisi Hâce Yûsuf Hemedânî (ö. 535/1140)’dir. Kaynaklarda Hemedânî’nin kendisi hakkında olumsuz görüşlere sahip olduğu ve onun için “Ahmed Gazzâlî tarîkatı kirletmiştir.” dediği nakledilmektedir. Hemedânî’nin bir defasında Gazzâlî’nin sözünü işitince “Sözü parlak bir ateş gibi, fakat Rabbânî değil şeytânî bir ateş. Din elinden gitmiştir, dünya da ona bâkî kalacak değildir.” dediği rivayet edilir.¹⁵⁵ Necmeddîn-i Râzî’nin aktardığı bir anekdot ise Hemedânî’nin, Gazzâlî’yi yolun henüz başında mübtedi tarîkat çocuklarına benzettiğini göstermektedir.¹⁵⁶

153 Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 49.

154 Gazzâlî, *Mecâlis*, s. 32.

155 İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 239; Zehebî, *el-İber*, II, 413; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, I, 293.

156 Necmeddîn-i Râzî, *Mirsâdü’l-ibâd*, s. 297.

Ahmed Gazzâlî zâhir âlimleri içinde en çok İbnü'l-Cevzî'nin tenkit ve suçlamalarına maruz kalmıştır. Ondan başka Gazzâlî'yi eleştirenler arasında hadis âlimi ve târihçi Ebü'l-Fazl Muhammed İbn Tahir el-Makdîsî (ö. 507/1113)¹⁵⁷, yine bir hadis âlimi ve târihçi Hâfız ez-Zehebî (ö. 748/1348), hadis ve fıkıh âlimi İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449) gibi isimler zikredilebilir.¹⁵⁸

b. Ahmed Gazzâlî'yi Savunanlar

Ahmed Gazzâlî'yi eleştirip itirazlar yönelten kimseler olduğu gibi kendisi hakkında hüsnü zanla hareket ederek onu savunan kimseler de vardır. Başta Ebû Hâmid olmak üzere talebeleri ve sonraki dönemde yaşayan sûfiler ve bazı tarihçiler kendisi hakkında müsbet ifadeler kullanmışlardır. Bu anlamda Muhammed Gazzâlî kardeşi Ahmed hakkında olumlu görüşler serdetmiştir. Rivayete göre Muhammed Gazzâlî kardeşinden kendisine intikal eden bazı ifadeleri incelediğinde şaşkınlığını gizleyemeyerek “Sübhanallâh! Bizim aradığımızı Ahmed bulmuş” diye cevap vermiştir.¹⁵⁹ Bu anlamda yine onun “Bizim tahsil ve çalışma yoluyla bulduğumuzu Ahmed riyâzet yoluyla elde etmiş” dediği aktarılmaktadır.¹⁶⁰

Ahmed Gazzâlî'nin bir diğer müdâfii önemli müridi ve talebesi Aynü'l-kudat Hemedânî'dir (ö. 525/1131). Kendisiyle tanıştıktan sonra hayatının seyri değişen Aynü'l-kudat, eserlerinin çeşitli yerlerinde kendisi hakkında senâ dolu ifadeler kullanmaktadır. *Zübdetü'l-hakâik* adlı eserindeki ifadeleri hem Ahmed Gazzâlî ile tanışması, hem onun hakkındaki düşüncelerini göstermesi hem de İmam Muhammed Gazzâlî'nin eserlerinin kendisine kifâyet etmediğini dile getirmesi bakımından önemlidir: “Zâhirî ilimlerdeki dedikodulardan bıktıktan sonra Hucetü'l-İslâm'ın eserlerini incelemekle meşgul oldum. Bu işe dört yıl devam ettim. Maksudumu oradan hâsıl ettim. Maksûduma erişip vâsıl olduğumu zannettim. Neredeyse ilim talebinden vazgeçecek, elde ettiğim ilimlerle iktifa edecektim. Bir yıl kadar bu şekilde kaldım.

157 Gazzâlî hakkında: “Ahmed Gazzâlî yalan konusunda Allah'ın âyetlerinden birisi idi. Vaazlarıyla dünyalığa kavuştu.” ifadelerini kullanmıştır. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 238; İbn Müstevfî, *Târihu Erbil*, I, 34.

158 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 239; Zehebî, *el-İber*, II, 413; İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, I, 293.

159 Ebu'l-Kasım er-Râfî'i el-Kazvîni, *et-Tedvin fî Ahbâri Kazvîn*, tahk. Azîzullah Atârîdi, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, II, 251.

160 Zekerîya Mehmûd el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Beyrut: Dâru Sadır, [t.y.], s. 415.

Sonra ansızın Seyyidim, Efendim, Şeyhü'l-imâm, Sultânü't-tarîkat Ahmed bin Muhammed Gazzâlî (k.s.) memleketim olan Hemedân'a teşrif ettiler. Sohbetlerine devam ettiğim yirmi gün içinde bende öyle bir hâl zâhir oldu ki ne benden ne de isteklerimden hiçbir şey kalmadı.”¹⁶¹

Aynü'l-kudat Hemedânî aynı eserin başka bir yerinde Şeyh Ahmed Gazzâlî'nin kendisi için Hakk'ın bir lütfu olduğunu, onu tanımış olmanın kendisini zemîme sıfatlardan, zâhirî ilim ve aklın hapsinden kurtardığını zikretmekte ve bunun için Hakk'a şükretmektedir.¹⁶² Hemedânî diğer bir eserinde Ahmed Gazzâlî'yi râsih âlimler içinde göstermekte,¹⁶³ başka bir yerde ise onu ve Muhammed Gazzâlî'yi “büyükler” sözüyle anmaktadır.¹⁶⁴ Abdurrahman Câmî de Aynü'l-kudat'ın bir sözünü naklederek sûfiler zümresi içinde zâhirî ilimleri bilen kimselerin az olduğunu söylemekte, Gazzâlî kardeşlerin zâhirî ilimler içindeki yerine ve Ahmed Gazzâlî'nin zâhirî ilimlere olan vukûfiyetine dikkat çekmektedir.¹⁶⁵

Ahmed Gazzâlî'nin savunucularından bir diğer isim önemli bir tarihçi olan İbnü'l-Esîr'dir (630/1233). Meşhur *el-Kâmil fi't-târih* adlı eserinde İbnü'l-Cevzî'nin Ahmed Gazzâlî'yi pek çok sebepten dolayı zemmettiğini, eserlerinde ve vaâzlarında sahih olmayan hadisler kullanmakla suçladığını belirterek onun bu konuda iftirada bulunduğunu söylemekte ve bizzat İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinde ve konuşmalarında benzer pek çok rivâyet kullandığını hatırlatmaktadır. Ardından biraz da sitem dolu ifadelerle her vakit Ahmed Gazzâlî'ye nisbet edilen kötülüklerin dile getirildiğini ve sanki anlatılacak hiç iyi bir yönünün bulunmadığından şikâyet etmektedir. Bu anlamda İbnü'l-Esîr, Ahmed Gazzâlî hakkında dile getirilen bu görüş ve düşüncelerin kötü niyet taşıdığını ve maksatlı yapıldığı inancındadır.¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr haricinde yine bazı kaynaklarda kendisi hakkında bilgi verilirken “zâhid imâm, amel sahibi âlim, açık kerâmetler sahibi, yol gösterici, alanındaki şöhreti tarif ve tavsîften vâreste...”;¹⁶⁷ “sûfî, âlim, ârif...”;¹⁶⁸ “vâizlerin büyükle-

161 Hemedânî, *Zübdetü'l-hakâik*, s. 6-7; Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, s. 586.

162 Hemedânî, *Zübdetü'l-hakâik*, s. 72.

163 Hemedânî, *Temhidât*, s. 280-281.

164 Hemedânî, *Nâmehâ*, II, 51-52.

165 Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, s. 586.

166 İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-târih*, tahk. Ömer Abdusselâm Tedmirî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1997, VIII, 709.

167 İbn Müstevfî, *Târîhu Erbil*, I, 33.

168 İbnü's-Salâh Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, I, 397.

rinden, kerâmet ve işâret sâhibi...”¹⁶⁹ şeklindeki ifadelerle tarif edildiğini belirtmek isteriz.

Şems-i Tebrîzî ve Mevlânâ Celâleddîn de Ahmed Gazzâlî hakkında olumlu düşünen ve kendisini öven sûfilerdendir. Şems-i Tebrîzî'nin onun hakkındaki tartışmalara yaklaşımı daha önce zikredilmişti. Şems-i Tebrîzî şöyle demektedir:

“Allah rahmet etsin Ahmed Gazzâlî ile iki kardeşi temiz bir soydan idiler. Her biri kendi ilim dallarında eşsiz kişilerdendi. Muhammed Gazzâlî özellikle türlü ilimlerde eşsizdi. Yazdığı eserler güneşten daha parlaktır. Bunu Mevlânâ da bilir. Kardeşi Ahmed Gazzâlî ise ilâhî bilgilerde, mârifet ve irfân konusunda parmakla gösterilenlerin sultanı olmuştur...”¹⁷⁰

Hız. Mevlânâ'dan aktarılan şu ifadeler onun Gazzâlî kardeşler hakkındaki düşüncesini değerlendirme bakımından önemlidir. Eflâkî *Âriflerin Menkıbeleri (Menâkıbü'l-Ârifin)* adlı eserinde şöyle demektedir:

“Yine (Hız. Mevlânâ) buyurdular ki ‘İmam Muhammed Gazzâlî (r.a.) bu dünyada ilim deryasını altüst etmiş, ilim bayrağını açıp bütün dünyanın kendisine uyduğu bir kimse ve bütün insanların bilgini olmuştur. Eğer onda Ahmed Gazzâlî gibi aşktan bir zerre olsaydı, daha iyi olurdu ve Hız. Muhammed'in (s.a.) yakınlık sırrını Ahmed gibi bilirdi. Çünkü dünyada aşk gibi bir üstad, bir mürşid ve insanı doğru yola ulaştıran bir kimse yoktur.’”¹⁷¹

Sonuç

Tasavvuf tarihinde oldukça etkili ve önemli sûfilerden birisi olan Ahmed Gazzâlî hakkında özellikle Türkçede yeterli akademik çalışmanın yapılmadığını söylemek gerekir. Oysaki tasavvuf tarihinde irfân ve aşk yönüyle Muhammed Gazzâlî'den bile önemli olduğu ilgili literatürü çalışanlarca dile getirilmiştir. Hayatı tetkik edildiğinde eserleri, mürid ve talebeleriyle tasavvufî geleneğin aktarılmasında önemli bir yere sahip olduğu anlaşıl-makta, pek çok büyük tarikat silsilelerinde yer almaktadır. Başlangıçta tasavvufun daha çok halvet ve uzlet tarafına meyletmişken sonraları aşk ve cezbe yolunu seçerek “saf aşkın üstadı” haline gelmiştir. Bu bağlamda kaleme aldığı *Sevânih* adlı eseri tasavvufta saf aşkı dile getiren ilk eser olma özelliğine sahiptir. İlk dönemlerden itibaren bazı görüş, ifade ve uygula-

169 İbnü'l-Mulakkîn, *Tabakâtü'l-evliyâ*, tahk. Nureddin Şerîbe, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994, s. 102. Benzer ifadeler için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 97; Yâfi'i, *Mir'atü'l-cenân*, III, 171; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, VI, 194.

170 Şems-i Tebrîzî, *Makâlât*, s. 244.

171 Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, I, 408.

maları sebebiyle şiddetli tenkitlere maruz kalmışsa da eserleri incelendiğinde görüş ve ifadelerinin bu denli tenkit ve eleştirileri hak etmediği, muarızlarının bu konuda mübalağa içinde oldukları görülür. Fıkıhta Şâfiî itikâdda Eş'arî olan müellifin, aşk ve cezbe özelliği ile ön plana çıkmakla birlikte kendisinde Bağdat mektebinin sahv ve temkin anlayışını barındırdığını belirtmek gerekir. İyi bir vâiz ve hâtip olduğu anlaşılan Gazzâlî'nin eserlerinde bu özelliğini görmek mümkündür. Tasavvufun çeşitli konularını içeren küçük hacimli eserlerinde cümleler kısa, ifadeler çarpıcı ve öz fakat muhtevâ derinliktir.

Kaynakça

- Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Custüçü der Tasavvuf-i Îrân*, Tahran: Müesses-e İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1390.
- Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds*, Evliyâ Menkıbeleri, trc. ve şerh. Lâmi'î Çelebî, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara, İstanbul: Mârifet Yay., 2008.
- Ahmed Gazzâlî, *Aşkın Halleri Sevânihü'l-Uşşâk*, trc. Turan Koç - M. Çetinkaya, İstanbul, 2004.
- _____, *Sevânih (Mecmua'-i Âsâr-ı Fârsî içinde)*, haz. Ahmed Mücâhid, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1388.
- _____, *et-Tecrid fi kelimetit-tevhîd*, tahk. Ahmed Mücâhid, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1384.
- _____, *Mecâlis*, tahk. Ahmed Mücâhid, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1389.
- _____, *Pendnâme (Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî içinde)*.
- _____, *Ayniyye (Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî içinde)*.
- _____, *Nâmehây-ı Ahmed Gazzâlî (Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsî içinde)*.
- Ahmed Mücâhid, *Mecmua-i Âsâr-ı Fârsiyy-i Ahmed-i Gazzâlî*, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1388.
- Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, tahk. Ömer Abdüsselam Tedmirî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- _____, *el-İber fi haberî men gaber*, tahk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul, Beyrut [t.y.].
- Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul: MEB Yay., 1995.
- Ali el-Yemânî Yafî, *Mir'atü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisiz-zamân*, tahk. Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- Aynü'l-Kudat Hemedânî, *Zübdetü'l-hakâik*, tash. Afif Useyrân, trc. Mehdi Tedeyyün, Tahran, 1389.
- _____, *Temhidât*, tahk. Afif Useyrân, Tahran 1370.
- _____, *Nâmehâ-yı Aynü'l-kudât Hemedânî*, tahk. Ali Nâki Münzevî - Afif Useyrân, Tahran 1387
- Behrûz Sâhib İhtiyârî, “Nakdî ber Mecmû'a-i Âsâr-ı Fârsiyy-i Ahmed-i Gazzâlî”, *Keyhân-ı Endîşe: Mecmû'a-ı Felsefe, Kelâm u İrfân*, sayı: 43, 1371.

- Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, tahk. Abdulhalîm Mahmûd, Mısır [t.y.].
- Ebu'l-Kâsım er-Râfî'i el-Kazvîni, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, tahk. Azizullah Atâridî, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987.
- Fahreddîn-i Irakî, *Lemaât Aşk Metafizîgi*, haz. Ercan Alkan, İstanbul: Hayy Kitap, 2012.
- Hallâc el-Mansûr, *Tavâsin (Mecmu'a-i Âsâr-ı Hallâc içinde)*, tahk. ve trc. Kâsım Mir Âhûrî, Tahran 1389.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, tahk. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- _____, *el-Kussâs ve'l-müzekkirîn*, tahk. Muhammed Lütfî Sabbâğ, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1977.
- _____, *Telbîsü İblîs*, Beyrut 2001.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târîh*, tahk. Ömer Abdusselâm Tedmîrî, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1997.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizan*, Beyrut 1971.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâ'iz-zamân*, tahk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dârü's-Sâdır, 1996.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, tahk. Ali Şîrî, Beyrut: Dâr-ü İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1988.
- İbn Müstevfî, *Târîhu Erbil*, tahk. Sâmî b. Seyyid Hammâs es-Sakkâr, Irak 1980.
- İbnü'l-Mulakkîn, *Tabakâtü'l-evliyâ*, tahk. Nureddin Şerîbe, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994.
- İbnü's-Salâh Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, tahk. Muhyiddîn Ali Necîb, Beyrut 1992.
- İzzeddîn Mahmûd Kâşânî ve diğeri, *Şurûh-i Sevânihü'l-Uşşâk* (Penç Şerh ber Sevânihü'l-Uşşâk-ı Ahmed-i Gazzâlî), tahk. Ahmed Mücâhid, Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1388.
- Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, Bağdat: Mektebetü'l-Müsenâ, 1941.
- Mansur el-Mervezi Sem'ânî, *et-Tahbîr fî'l-mu'cemi'l-kebir*, tahk. Münîre Nâci Sâlim, Bağdat 1975.
- Murtezâ Zebîdî, *İthâfü's-sâdeti'l-muttakîn bi-şerhi İhyai ulûmi'd-dîn*, Mısır [t.y.].
- Nasrullah Pürcevâdî, "Ahmed Gazzâlî", *Âşinâyân-ı Reh-i Aşk içinde*, haz. Muhammed Rıza İsfendiyâr, Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1384.
- Necdî Tosun, *Bahâeddîn Nakşebend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul: İnsan Yay., 2012.
- Pervîz Atâbekî, "Nakd ü Berresî Kitâb-ı Ferzân: Bahru'l-hakika ez Şeyhü'l-Meşâyih Ahmed Gazzâlî Nîst", *Buhârâ Mecelle-i Ferhengî yü Hünerî*, sayı: 3, 1377.
- Rûzbihân Baklî, *Şerh-i Şathiyyât*, haz. Henry Corbin, Tahran: İntişârât-ı Tahûrî, 1389/2010.
- Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdülkâfi Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, tahk. Mahmûd Muhammed Tenâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, 1992.
- Sâdık Vicdânî, *Tarikatlar ve Silsileleri, Tomâr-ı Turûk-i 'Aliyye*, haz. İrfan Gündüz, İstanbul: Enderûn Kitabevi, 1995.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, tahk. Ahmed Arnâvut, Beyrut 2000.

- Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, trc. Ali Ünal, İstanbul: İnsan Yay., 1985.
- _____, “Kuşların Vahdete Uçuşu Attar’ın Mantıku’t-Tayrı Üzerine Düşünceler”, trc. İbrahim Kalın, *İslam Felsefesi’nde Sembolik Hikâyeler 1* içinde, İstanbul: İnsan Yay., 1997.
- Süleyman Gökbulut, *Necmeddin Kübrâ ve Kübrevilik*, Doktora Tezi, DEÜSBE, İzmir 2009.
- _____, “Ebu’n-Necib Ziyâüddin es-Sühreverdî ve Âdâbü’l-Mürîdîn Adlı Eseri”, *DEÜİFD*, XXVIII, 2008, s. 135-152.
- Şâh Ni’metullah-ı Velî, *Dîvan-ı Şâh Ni’metullah*, Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Nigâh, 1391.
- Şems-i Tebrizî, *Makâlât*, trc. Osman Nuri Gençosman, İstanbul: Ataç Yay., 2013.
- Zekeriya Mehmûd el-Kazvîni, *Âsârü’l-bilâd ve ahbârü’l-ibâd*, Beyrut: Dâru Sadır, [t.y.].